

21262

Quelque-fois
fréquent

f. hen

39(41-52)

14

p. 1899

17

Ե. ԼԵԼՈՅԵԱՆ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԻԱՌ

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԿԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՔԱՆԳԵԶՈՒՐ

ԱՐՏԱՏՊԱԾ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍԻՑ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի | Типография К. МАРТИРОСЯНЦА

Орбеляновская ул., д. № 1-2.

1899.

39(47.928)

L-14

39(47.925)

Լ-14

պ

Ե. ԼԵԼԵՅԵՆ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԻԱՌ

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

ԱՐՏԱՏՊԱԾ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՑ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի ||| Типография К. Мартиросянца.
1899

2002

31799-42

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 4 Февраля 1899 года.

(6026) 14868-58
39

Ց Ա Ն Կ

	Երես
Պատմական համառոտ տեսութիւն	7—15
Պատմական աւանդութիւններ	16—18
Տեղագրութիւն	
Բնագրութիւն	19—25
Քաղաքական մասն	26—50
Գորիս 26, Չափեձոր 28, Սինդարա 30, Հին Գորիս 30, Խնձորեսկ 34, Կոռնձոր 36, Խնածախ 36, Տեղ 38, Բարկուշատի ձոր 40, Հալիձոր 40, Շնհէր 41, Խոտ 45, Ծիծեռնաւանք 47, Պանտալէօն բժշկի մատուռը 48, Հայկական աւերակ եկեղեցիներ 48.	
Բնակիչներ	51—58
Բնակարան	59—60
Զգեստ եւ զարդ	61—65
Ընտանեկան ըարք	66—105
Ամուսնութիւն 66, Տղաբերք եւ կնուք 84, Ընտանեկան կեանք 90, Ժողովրդ- դական դեղեր 96, Մահ թաղումն եւ մեռելոց 100:	
Եղանակային տօներ	106—112
Ժողովրդական երգեր	113—116

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

- 1) Քարտէզ, 2) Գորիս, 3) Շուան, 4) Ծիծեռնաւանք, 3) Կին,
6) Գորիսեցի, 7) Պղնձէ անօթներ, 8) Ճոճք, 9) Հացկերութ:

8 1 1 8

6899

7-7

18-18

19-19

20-20

21-21

22-22

23-23

24-24

25-25

26-26

27-27

28-28

29-29

30-30

ՀԱՆԳԵԶՈՒՐ

ԶԱՆԳԵՂՈՒՐ

ՆԻԹԵՐ ԱՊՈԳՆՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Զանգեղուրի ոստիկանական շրջանը ընկնում է համանուն գաւառի արեւելահատիսային կողմը և ամբողջովին բռնում է նախկին Հաբանդ գաւառը, որ ստորաբաժանում էր երեք մասի—Ձոր Բարկուշատայ, Ձագեձոր և Աղահէճք: Բարկուշատայ ձորը այժմեան Ջնհէրի ձորն է, Ձագեձորը՝ այժմեան Գորիսն իւր շրջակայքով, իսկ Աղահէճքը՝ այժմեան Մաղաւուզը.— վերջին անունը այնքան էլ գործածական չէ: Առհասարակ այս հին անուններն այլ ևս չեն գործածում, և Զանգեղուր անունը գործ է ածւում ինչպէս ամբողջ գաւառի՝ այնպէս և այս երկրորդ ոստիկանական շրջանի համար:

Զանգեղուր անունն, ըստ հայր Ալիշանի, ծագել է Ձագեձոր անունան աղաւորումից, իսկ սա՝ Ձագ նահապետի անունից¹⁾: Հաւանական համարելով առաջին ենթադրութիւնը՝ կարծում ենք, որ Ձագեձոր խօսքն էլ յառաջացել է ոչ թէ Ձագ նահապետի, այլ «Ծակերի ձոր», անունից, որովհետեւ հէնց այժմս էլ, Գորիսից փոքր ինչ բարձր գտնուող ձորը, ուր եղել է ամենահին բնակութիւնը, կոչւում է «Ծակերի-ձոր», այդտեղ գտնուող բազմաթիւ «Ծակեր» — արհեստական բարայրի — պատճառով:

Մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Նոր-Գորիսից մի վերստ գէպի հիւսիս գտնուող վանքում երբեմն մի այնպիսի մեծ զանգ է եղել, որի ձայնը շատ հեռուն լսուելիս է եղել, ուստի և ժողովուրդը

¹⁾ Սխական. եր 261.

խնդրում են, որ իրենց երկուսի կեանքի համար չզոհէ բոլոր գիւղացիների կեանքը: Վերջապէս թուրքերը տեսնելով որ հաջորդ չէ լսում որդոց աղաչանքին, սուրը դնում են եղբայրների վզին և կանչում հօրը, որ ազատէ նրանց: Սակայն հաջորդ աղի արցունք թափելով՝ զոհում է որդիներին: Սրանք երկուսն էլ թաղուած են նոյն եկեղեցու դռան մօտ և ամբողջ ժողովրդից սիրուած են ու յարգուած:

Այս միջոցին Մելիք-Հուսէինը օգնութեան է գալիս քարահունքեցիներին, սակայն թուրքերն աւարն առած դէպի Նախիջևան են շտապելիս եղել: Մելիք-Հուսէինը յարձակում է նրանց վրայ Բագարչալի մօտ, որտեղից Սիսիանու ճանապարհը տանում է դէպի Նախիջևան: Թուրքերի առաջնորդ Քալբին Մելիք Հուսէինին նկատելով հրացան է պարպում վերան, սակայն գնդակը ծակում է միայն մելիքի դոնը (վերարկուն): Իսկույն սրա ծառայ Խուրշուդը, որ Պարոնի ցեղից է եղել և շատ քաջ՝ գնտակով տալիս սպանում է Քալբուն: Զօրքը տեսնելով իրենց առաջնորդի սպանուելը՝ աւարը թողնում փախչում են:

Մի առաւօտ էլ Մելիք Հուսէինը նկատում է, որ էլի Նախիջևանի խանի մարդիկ իջնում են դէպի իրենց գիւղը, Նոր Գորիս: Անմիջապէս իմացնում է Խուրշուդին. սա անցնում է գետը, տանում իւր բարձր գգակը մի քանի ուրիշ գգակների հետ քարերի վրայ դնում և ինքը հակառակ կողմում պահ մտնում: Թուրքերի առաջնորդն ուղղում է դէպի գտակները, կարծելով թէ հայերը եկել կտրել են իւր ճանապարհը և սկսում այդ ուղղութեամբ հրացան արձակել: Այս միջոցին Խուրշուդը յետևի կողմից խփում է գնդակով և վաչր գլորում նրան: Անմիջապէս նրան հետևող մարդիկը թողնում են և փախչում:

Մելիք Հուսէինը առատաձեռն է եղել և դէպի հոգեւորականները, այնպէս որ երբ 1814 թ. Նփրեմ կաթողիկոսի նուիրակը գալիս է Գորիս՝ սա շատ սիրով ընդունում է նրան և մեծ նուէրներ տալիս: Այս պատճառով էլ Նփրեմ կաթողիկոսը մի կոնդակով օրհնում է նրան:

1815 թ. Մելիք Հուսէինը մեռնում է և նրան յաջորդում է որդին Մելիք-Ռուստամը¹⁾, որ միայն երեք տարի է մելիքութիւն անում և անորդի մեռնում: Նրան յաջորդում է եղբայրը Մելիք Յարութիւնը կամ Մելիք Թիւնին: Սա առաջին անգամ մտցնում է Զանգեզուրում կարտոֆիլի մշակութիւնը, որի համար և՛ 1846 թ. Վօրօնցովից Աննայի ժապաւէնով արձաթէ մեղալ ստանում, և խաղա-

¹⁾ Մեհդի-խանի նրան տուած հաստատութեան հրովարտակը դեռ ևս պահւում է նրանց ընտանիքում:

ղութեամբ կառավարում ժողովուրդը մինչև ուսաց տիրապետութիւնը (1827 թ.) երբ նա հիւսիս է դառնում, այսինքն Զանգեզուրի կառավարիչ:

Երբ կառավարութիւնը այս գաւառում ևս մտցրեց ընտրողական տանուտէրութիւնը, Մելիք Յարութիւնն իրան համար այդ անպատուութիւն համարելով՝ հրաժարուեց տանուտէր լինելուց, և հասարակական գործերից յետ քաշուած՝ մեռաւ 1880 թուին, թողնելով մի որդի՝ Մանուշար-բէկին, որ այժմ էլ կենդանի է:

ՄԵԼԻՔ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՆԵՐ.

Մելիք-Բարխուդարեանների նախահայր Մելիք-Բարխուդար Ա. գաղթել է Լոռուց Զանգեզուրի նախ Կոռնձոր և ապա Տեղ գիւղը, բայց որովհետև Տեղն ամրոց չէ ունեցել՝ ուստի և կարճ միջոցից տեղափոխուել է Խնձորեսկ գիւղը. միանգամայն իշխելով ինչպէս Տեղի, Խնձորեսկի՝ այնպէս և սրա շրջակայ գիւղերի վրայ:

Մելիք-Բարխուդար Ա. շատ քաջ մարդ է եղել և իւր քաջերի գլուխն անցած՝ շատ անգամ հալածել է Նախիջևանի խանի ասպատակ զինուորներին:

Մի անգամ էլ Նախիջևանի խանը երեք մարդ է ուղարկում Տեղ գիւղը՝ զինի բերելու, պարզ է որ առանց վարձատրութեան: Մելիք-Բարխուդարը բռնում է այդ երեք մարդկանց, սպանում, քթերն ու շրթունքները կտրում, անցրնում մի թելի վերայ, և տալով ջորեպանին, որի ականջները նոյնպէս կտրում է և անցրնում թելին՝ յետ է ուղարկում, պատուիրելով ասել խանին, թէ Տեղն այժմ իւր մելիքն ունի—ձահ Բարխուդար, որ ոչ մի խանի հարկ չի ուզում տալ:

Նախիջևանի խանը զայրանալով զօրք է ուղարկում, պատուիրելով կենդանի բերել այդ անձնաւստահ մելիքին: Կռիւն սկսում է Սատու—ղալի մօտ և տեղում վեց օր շարունակ: Վերջին օրը մելիքի վառօդն ու գնդակը վերջանում են: Այս ժամանակ Քեալբաջարցի մի թուրք, մելիքի զինուորներից մին, յայտնում է մելիքին, թուրքերէն լեզուով, թէ «վառօդը» վերջացած է, այդ բառի փոխարէն հայերէն «ուսվողը» (սեահող) խօսքը գործածելով, որպէսզի խանի զինուորները չհասկանան: Սակայն մինը հասկանում է և յայտնում իրենց մեծին: Եւ սա, որ ջոգնած ուզում էր դադար տալ՝ կրկին յարձակում է մեծի վրայ: Կռիւն նորից տաքանում է, և մելիքը ստիպւում է սրով կռուել: Կարճ միջոցում մելիքի բոլոր զինուորները, մօտ 600 հոգի, ընկնում են և մնում են միայն Մելիք Բարխուդարը և եղբայրը՝ Ղաւրբէկը: Սրանք հերոսաբար շարունակում են կռուել, սակայն շուտով

վիրաւորում է Ղարաբէյի ձին, Իսկոյն Մելիք Բարխուդարն առնում է Ղարաբէյին իւր գաւակը և շարունակում կռուել: Զուտով մութ գիշերը վրայ է հասնում և կռիւը դադարում է: Միւս օրը, վաղ, խանի զինուորները նորից ընկնում են կտրիճ մելիք-Բարխուդարի վրայ, որ Ղարաբէյին գաւակն առած՝ սկսում է թուր խաղացնել: Սակայն գնդակը վայր է գլորում և սրա ձին, Երկու քաջերը մի քիչ էլ կռուելուց յետոյ ուժասպառ անձնատուր են լինում և նստելով երկու քարի վրայ, որ մինչև այժմ էլ «Մելիք-Բարխուդարի քարեր» են կոչւում՝ առաջարկում են թուրքերին վերցնել մելիքական սուրը և նրանով կտրել իրենց գլուխները, որովհետև, պատճառաբանում են նրանք, մենք այնպիսի յուռութներ ունենք, որ ուրիշ սուր չէ կարող մեր պարանոցը կտրի: Այն-ինչ նրանց ցանկութիւնն այն էր, որ անօրէնի սրով չընկնեն: Թուրքերը հաւատում են, վերցնում են մելիքական սուրը և կտրում երկուսի էլ պարանոցները և գլուխներն առած՝ վերադառնում Նախիջևան: Երբ ներկայացնում են գլուխները խանին՝ սա բարկանում է, որ իւր հրամանը չեն կատարել—մելիքին կենդանի բերել, և հրամայում է բերողներին գլխատել:

Մի քանի օրից հայերը խնդրում են խանից մելիքի և Ղարաբէյի գլուխները և ստանալով՝ Ղարաբէյին տանում թաղում են Երևանի ս. Հռիփսիմեանց եկեղեցում, իսկ մելիք Բարխուդարին՝ ս. Էջմիածին: Իսկ սրանց մարմինը խնձորեսկիցները տանում են Խնձորեսկ և թաղում անապատում,¹⁾ ուր մինչև այժմ մնում է գերեզմանաքարը հետեւեալ տապանագրով.

Այս է տապան 'ի Հանգստեան
Իջեալ մարմնով 'ի գերեզման
Մելիք Բարխուդար և մեծ իշխան
Նահատակեալ օրն Համբարձման,
Որ է ի գեղջէն Տեղոյ այն.
Ով ոք առնէ զսա յիշման,
Արքայութեան լինի արժան:
ԹՎ. ՌՃՂԷ.

¹⁾ Այս կռուի ժամանակ խնձորեսկեցի մի հարս, լսելով որ ամուսինն սպանուել է՝ փախչում է տնից և գալով կռուի դաշտը, որոնում գտնում է իւր ամուսնու դիակը և շալակած՝ գիշերները տանում է գէպի գիւղ, ցերեկները թագ կենալով զանազան տեղեր: Մինչև այժմ էլ խնձորեսկիցները ցոյց են տալիս այդ անվեհեր հարսի և նրա ամուսնու միմեանց կից գերեզմանները:

Հօր Մելիք Բարխուդարի աղետալի մահուան վրէժխնդիր՝ պատանի Դաւիթ դէլը 300 ձիաւորներով յարձակում է Նախիջևանի վրայ և անակնկալ կերպով ընկնելով խանի վրայ՝ սպանում է նրան, և փախչում: Խանի ժառանգները հետամուտ են լինում նրան, և նա ստիպւում է տեղից տեղ փոխուել, գլուխն ազատելու համար:

Այս միջոցին գալիս է նրա մօտ ջառջի Փանահը և համոզում մի առ ժամանակ իրեն յանձնել երկրի կառավարութիւնը, մինչև որ խանի մարդիկը դադարեն նրան հալածելուց և ինքն էլ չափահաս դառնայ: Դաւիթ դէլը համաձայնում է, խփել է տալիս իւր հօր վրանը Խնձորեսկի մօտ, հարամի ծառի տակ, Փանահին նստեցնում թախտի վրայ, Մելիք-Բարխուդարի տեղը, գլուխը (ղայլանը) տալիս է նրա ձեռը և ապա մելիքի սուրը իւր ձեռին բռնած, «խան ես ու խան» («խան սան քի խան սան») խօսքերը երեք անգամ կրկնելով՝ երեք քաջ է անում և սուրը յանձնում Փանահին: Սա համբուրում է Դաւիթ-դէլի ճակատը և ընդունում սուրը: Այնուհետև մի առ ժամանակ Փանահ-խանը կառավարում է Խնձորեսկի իւր շրջականերով և յետոյ անցնում գնում Ղարաբաղ՝ մելիք Չահնազարի մօտ:

Փանահ-խանի հեռանալուց յետոյ Դաւիթ-դէլը վերստին ստանձնում է երկրի կառավարութիւնը, և կամենալով մելիք տիրոջը կրել՝ գնում է Թէհրան, շահից հրովարտակ ստանալու: Սակայն այստեղ էլ Նախիջևանի խանի մարդիկը հետամուտ են լինում և կամենում են սպանել, այնպէս որ ստիպւում է վերադառնալ՝ առանց հրովարտակ ստանալու: Այնուհետև պարապում է շինութիւններով, շինում է իւր համար մի գեղեցիկ ապարանք, բաղկացած մի քանի բարձր և գեղեցիկ զարդամաներից, որոնցից առաջինի դռան վերայ մինչև այժմ էլ մնում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. ԹՎ. ՌՄՂԹ. Ի վայելումն Մելիք Բարխուդարի որդի Դաւիթ բեկս շինեցի այս ամառաքս Իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ժամանակներում արդէն, ինչպէս տեսնում ենք, Փանահ-խանին յաջորդած էր Իբրահիմ խանը, որի հետ Դաւիթ դէլի յարաբերութիւնները հետզհետէ լարում են: Այնպէս որ երբ վերջինի ծառայ Ղասումը մելիք Բարխուդարի ստացած հրովարտակը և ալ թղթեր գողանալով փախչում է Իբրահիմ խանի մօտ՝ սա սիրով ընդունում է և Տեղ գիւղը նրան նուիրում: Այս բանի վրայ զայրացած՝ Դաւիթ դէլի որդին, Մելիք Բարխուդար բ. գնում է Թէհրան, թէ մելիքութեան մէջ հաստատուելու և թէ Իբրահիմ խանի անիրաւութեան դէմ բողոքելու, սակայն այնտեղ վախճանւում է, թողնելով իշխանութիւնը որդուն, Միրզաբէկին, որի ժամանակ արդէն վերջանում է մելիքութիւնը:

Մ Ե Լ Ի Ք Հ Ա Յ Կ Ա Ջ.

Միւս մեղիքներից նշանաւոր է Մելիք Հայկազը, որ իշխել է Խնածախ գիւղում: Սրա մասին պատմում են, թէ շատ խիստ և չարասիրտ մարդ է եղել: Յանցաւորներին դնելիս է եղել կողովի մէջ, բերանը փակել և գլորել տալիս մօտակա մի բարձր լեռան գագաթից, որ մինչև այժմ էլ կոչւում է Դատ-Մալիք: Ժողովուրդը բացատրում է, թէ այդ անունը, Դատ-Մալիք (վայ Մելիք)՝ յառաջացել է քթոցով գլորուող յանցաւորի բացականչութիւնից:

Սրա բռնութիւնից չէ ազատուել նոյն իսկ որդին, որ կամենալով հօր մեղիքութիւնը հենց նրա կենդանութեան ժամանակ ստանձնել՝ գնացել է շահի մօտ, մահմեդականութիւն ընդունել և Ալահվերդի անունով և շահի զօրքով եկել հօր դէմ: Սակայն այս միջոցին Մելիք Հայկազը վախճանուած է եղել: Որդին սկսում է մեղիքութիւն անել և շինում է մի մզկիթ, որ մինչև այժմ էլ կայ: Նա անժառանգ մեռնելով՝ նրանով Խնածախի մեղիքութիւնն էլ վերջանում է:

ՄԵԼԻՔ ՓԱՐԱՄԱՋԸ իշխել է Խնձորեսկ գիւղում: Սրա մասին ոչինչ չի պատմում, բացի հետեւեալ անեկդոտային դէպքից:

Մի կիրակի օր գիւղացիները հաւաքւում են Մելիք Փարամազի դռան առաջ և խնդրում են Մելիքին, որ դուրս գալ իրենց դատերը կտրելու: Մելիքը չէ կամենում դուրս գալ և պատուիրում է միւս կիրակի գալ: Երբ գիւղացիները շատ թախանձում են՝ Մելիքը մերկ դուրս է գալիս և բարկանում, թէ «հալաւս (շապիկը) լուացալ էն, հալա չորացալ չի, հինչ ըք զահլա տանը»:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ. Զանգուզերի բոլոր մեղիքների տները միմեանց նման են, բոլորն էլ բաղկացած են մի քանի թաղակապ, մեծ դարազամներէից, որոնց երեւոյցով առաջի մասերը սրբատաշ քարից են շինուած:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ՀԱԳՆՈՒՄ ԻՒՆ պարսկական ճաշակով. կարմիր պլշի (մետաքսի) անդրավարդիկ, բաց կրճքով արխալուղ և վերայից՝ դոն:

Գլխներին ծածկում էին բուխարայի երկար փափաղ: Ոտներին գուլպայ, որի բլի մէջ գնելով վարտիքի ծալերը՝ տողաղով ամրացնում էին: Սա մօտ 71 սանդիմետր (մի արշին) երկարութեան և 4 1/2 սանտ. (մի վերշոկ) լայնութեան կտոր է, մի ծալին դալթան կապած, որ փաթաթում են գուլպայի բլին և դալթանով ամրացնում, և ապա հագնում չմոշկ: Իսկ ձի հեծնելիս՝ հագնում կարմիր չեաքմայ:

Մեղիքները ձգում էին ուսից մի կեռ թուր, իսկ հրացանը կրում էր նրանց հետևող հրացանակիրը:

Մեղիքների ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ մօտաւորապէս այսպէս էր ընթանում: Առաւօտները շատ վաղ վեր էին կենում, մի բաժակ օղի խմում, մի քիչ նախաճաշիկ անում, յետոյ դուրս գալիս իրենց տների առաջ զբօսնում և զանգատաւորների դատը կտրում: Կէս օրին մի քանի հիւրերով վերադառնալով տուն՝ ճաշում էին, ուտելով սովորաբար երկու տեսակ կերակուր և խմելով առատութեամբ գինի: Զատ յաճախ սեղանակից էր լինում, նրանց ծխական քահանան: Ծաշից յետոյ մի քիչ քնում էին և ապա նորից դուրս ելնելով՝ դատ կտրում, կամ շինամիջում նստած գիւղի առաջաւորների հետ զրոյց անում: Երեկոյեան եկեղեցի էին գնում, ուր իրենց պատուաւոր տեղն ունէին: Եկեղեցուց դուրս գալով՝ մեղիքներն իրենց սիրելիների հետ գալիս էին տուն ընթրելու: Ընթրիքը աւելի ճոխ էր լինում և աւելի երկար տևում: Ընթրիքից յետոյ նարդի և այլ խաղեր էին խաղում և շատ կանուխ քնում:

Վերոյիշեալ մեղիքներն ենթարկուած են եղել սկզբներում Նախիջևանի, և յետոյ Զուշու խաներին: Եղել են մեղիքներ էլ ինչպէս Մելիք Հայկազը, որ բոլորովին ինքնագլուխ են իշխել:

Մեղիքների պարտականութիւնը դէպի խաները եղել է. 1) Զահի կամ խանի պատերազմ գնացած միջոցին, օգնութեան գնալ, զինելով իրենց վիճակի իւրաքանչիւր տնից մի մարդ (և 2). Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի (երեք ռուբլի) առնելով՝ ուղարկել խանին, որպէս շահին հասնելի հարկ:

Մեղիքները իրենց վիճակների իւրաքանչիւր գիւղում տանուտէր էին նշանակում, որ օգնէր իրենց հարկ հաւաքելիս և կատարէր իրենց հրամանները: Գիւղացիների փոքրիկ վէճերը այս տանուտէրների մօտ էին վերջանում, իսկ փոքր ի շատէ՝ լուրջ գործի ժամանակ դիմում էին մեղիքին, գալով նրա մօտ առաւելապէս կիրակի օրերը: Մեղիքը մեղաւորին թակում էր, իւր գոմում բանտարկում, իւր օգտին տուգանք առնում:

Գիւղացիները պարտաւոր էին մեղիքին վճարել, բացի տուն գլուխ մի ոսկուց, որ խանին էր ուղարկւում՝ նաև մի մի սոմաու ցորեն՝ իրեն մեղիքի համար: Նաև տասանորդ հացահատիկներից և խոտից:

Բացի սրանցից բոլոր գուլթանները մեղիքի համար մի օր վար պիտի անէին, տնից մի մարդ գալով՝ արտերը պիտի հնձէին, խոտերը հարէին, ձմեռուայ համար վառելիք բերէին: Գիւղի հաշուով էլ մի ռանջալար, մի գզիր, մի ձիապան, մի իշապան և մի քանի ծառաներ էին տրուում: Հիւրեր գալիս՝ գիւղը հաւ, գառ և այլն էր տալիս, առանց որևէ վարձատրութեան: Նաւասարդին ամէն մի տանտէր

20—50 կոպէկ մի խնձորի մէջ խրած տանում էին մելիքին, նրա նոր տարին շնորհաւորելու: Նա էլ հիւրասիրում էր բոլորին, ճաշ տալով:

ՊԵՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՀՐՈՒՋԱՆ ԵՒ ԶՈՆԳԻ ԳԻՔԻ.

Սաղսաղան լեռան գագաթին երկու ահագին, միմեանց կից ժայռ են բարձրանում, որոնց վերի մասերը միացած են մի արհեստական պատով, այնպէս որ կազմել են մի փոքրիկ սենեակ: Զատ դժուար և նոյն իսկ անհնարին է այդ տեղ բարձրանալ: Աւանդաբար պատմում է, թէ այդ տեղ բնակելիս է եղել չրուշան անունով մի հսկա, որին ժողովուրդը վիշապ է անուանել:

Սա չբաւականանալով իւր այդ բնակարանով՝ նրա հանդէպ, Գարահոդ լեռնաշղթայի վերայ, մի փոքրիկ տափարակ տեղում, բնական ժայռ քարերի վրայ իւր համար մի ուրիշ բնակարան է շինել, մօտ 5 քառակ. մետր մեծութեան երեք քար ձգելով՝ և սրանց վերայ մի ուրիշ կանգնեցնելով¹⁾: Երբեմն այստեղ և երբեմն Սաղսաղանի գլխին ապրելով՝ սա մեծ վնասներ է հասցրել շրջապատող ժողովրդին, սպանելով և թալանելով ամէն մի անցորդի: Փաշութեան հետ նա ունեցել է և հնարագիտութիւն: Այսպէս, մի անգամ մի մեծ կարաւան հեռուից նրան նկատելով՝ վախից ջետ է դառել: Իսկոյն չրուշանը իշի մի համետ է գլորել ժայռից ներքև և մի կաթսայ մածուն վաչր թափել և ինքն անմիջապէս թաք կացել: Կարաւանը այս տեսնելով՝ կարծել է, թէ առաջուկ երևացողը ոչ թէ ինքը չրուշանն է եղել, այլ մի թռչուն (ղուզղուն), որ իսկոյն թռել և նոյն իսկ ծրտել է: Սիրտ առած՝ կարաւանը առաջ է գնում. բայց չանկարճ չրուշանը, երկար և ծանր նիզակը ձեռին՝ կտրում է առաջները, մօտ երկու հարիւր մարդ սպանում և ամբողջ կարաւանը թալանում: Բայց չրուշանի աւերածութիւնները սրանով չեն վերջանում: Ահ ու սարսափ տիրում է ամբողջ շրջակայքի վրայ և ոչ ոք չէ համարձակում դուրս գալ իւր գիւղից: Վերջապէս՝ չրուշանի քրոջ որդին, զարաղշախցի Թա-

¹⁾ Սա իսկապէս հին դարերից մնացած մի դումէն է:

ղունց Գիքին, որ յետոյ Զոնգի (վիթխարի) Գիքի է մականուանուել՝ վճռում է չրուշանի կեանքին վերջ գնել: Այս նպատակով 12 հատ մեծ բիշի (իւղի մէջ թրխուած հաց) է պատրաստել տալիս և շալակած տանում չրուշանին: Հասնելով այն ձորը, որ մինչև այժմ էլ չրուշանի անունով կոչւում է չրուշանի ձոր, Զոնգի Գիքին բղաւում է մօրեղբորը, որ իջնէ ժայռից և քրոջ ուղարկած բիշիներն ուտէ: չրուշանը հաճոյքով իջնում է ժայռից, գալիս նստում ձորում, նիզակը դնում մի կողքին և վերցնելով 12 բիշին՝ մի բրդուճ է անում, և հէնց որ մի անգամ կծում է՝ բիշու ծայրերն են մնում ձեռին: Իսկ Զոնգի Գիքին ուժ ու կող արած բարձրացնում է նիզակը և ասում. «Ամի, ինչ ծանր է, ինչպէս ես բարձրացնում»:

— Բիշ սպասիր, կը տեսնես, պատասխանում է չրուշանը: Սակայն այս միջոցին Զոնգի Գիքին ձգում է նիզակը մօրեղբոր ծնկներին և ուզում է փախչել: չրուշանը իսկոյն երկարացնում է իւր ձեռքը և նրան քղանցքից բռնում: Խեղճ Զոնգին քանի կտոր պիտի լինէր, եթէ իսկոյն դաշոյնը չհանէր, չկտրէր իւր քղանցքը և չփախչէր: չրուշանը տեսնելով, որ ոտները արդէն կտորուել են և չէ կարող վազել ու նրան բռնել՝ աղաչում է, որ գոնէ գաջ և իրան սպարող վազել և նրան բռնել: Զոնգին համաձայնում է, միայն պահանջում է, որ մի կերպ հեռանայ նիզակից: չրուշանն էլ քաշքաշուելով հեռանում է նիզակից և սպասում մահուան: Զոնգին մօտենում, ահագին դժուարութեամբ վերցնում է նիզակը և ձգում չրուշանի գլխին ու փախչում: Մահամերձ՝ չրուշանը սկսում է գոռալ, նրա ձայնից թնդում են լեռներն ու ձորերը, գազանները մտնում իրենց որջերը, մարդիկ ապաստանում իրենց տները: Եւ երբ նա մեռնում է՝ երկիրը խաղաղում է, սար ու ձոր հանգստանում:

Բ Ո Ւ.

Մի ուրիշ հսկայ էլ եղել է Չնհէր գիւղում, Բոլ անունով: Սա միշտ մի քառակուսի մետրից աւելի մեծութեան քար գրպանումն է պահելիս եղել, որպէս զի եթէ մինը բարկացնէ՝ գլխովը տալ: Զատ անգամ պատահել է, որ ահագին մեծութեան քարեր վերցրել և Որդանգամ պատահել է, որ ահագին մեծութեան քարեր վերցրել է բերել, ձգել գնացել հեռու տեղերից ահագին մեծութեան քարեր է բերել, ձգել ձորի լանջին, հող ածել և այսպիսով տեղը հարիւր է ու կար շինել: Դեռ մինչև այժմ էլ մնում է այդ կարը, և կոչւում է Բոլին կարը:

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ:

Նոյն գիւղի մելիք Թումանը շարունակ նեղացնելիս է եղել նոյն գիւղի քահանային, այնպէս որ վերջինս, նրանից ազատուելու համար՝ մի անէծքաթղթի է գրել զցել նրա սենեակն ու ինքը փախել, գլուխն ազատել: Անէծքաթղթի գորութեամբ, մելիքը շուտով կորցրել է որդիները, կինը և ամբողջ հարստութիւնը: Վերջապէս հասկանալով, որ այդ բոլոր թշուառութիւնները քահանայի անէծքից են առաջացել, գնում է նրան որոնելու, որպէս զի թողութիւն խընդրէ: Անցնում է շատ քաղաքներ, գալիս հասնում հռոմ, որտեղ իմանում է, որ քահանան վախճանուել է: Յուսահատուած մնում է նա հռոմի մի վանքում իբր լուսարար և միշտ աղօթում իւր հոգու փրկութեան համար: Յրեք տարուայ ճգնութիւնից յետոյ՝ ձգում է իւր վերայ տասներկու շղթայ և ասում. «Եթէ ազատուած եմ անէծքից՝ թող այս շղթաները իրենք իրենց արձակուին»: Նոյն գիշերը, երազում երևում են նրան անիծող քահանան Քրիստոսի հետ և ասում. «Մելիք, հրամանաւն Քրիստոսի արձակեմ գրեզ», և իսկոյն շղթաներն արձակում են:

Մի ժամանակ անցնելուց յետոյ, մի օր այս Մելիքը կձում է Պետրոս առաքելի ձկոյթ (ծիծեռն) մատից և պահում բերանում: Իսկոյն սրբերի բոլոր պատկերները վայր են ընկնում: Գալիս են քահանաները և նկատելով մելիքի գողութիւնը՝ կամենում են մասունքը հանել նրա բերանից և իրեն էլ սպանել, սակայն սեղանից մի ձայն է լսւում, որ ասում է, թէ մի մերձեւաք մելիքին: Ուստի և քահանաները ոչ մի վնաս չեն հասցնում մելիքին, և սա անվտանգ գալիս հասնում է այժմեան Ծիծեռնափանքի տեղը: Այստեղ վաղ ժամանակներից մի շորի ծառ է լինում, որ շրջապատող բոլոր ժողովուրդներից պաշտուելիս է եղել, մինչև անգամ եղջերուները իրենք իրենց գալիս և գոհուելիս են եղել նրան: Ահա այս ծառի մօտ մելիքը շինել է այժմեան տաճարը և ս. Պետրոսի ձկոյթը (ծիծեռնը) նրա մէջ ամփոփել: այս պատճառով էլ վանքը կոչուել է Ծիծեռնափանք, այսինքն ձկոյթի վանք:

Ասում են, թէ այս մասունքը այժմ էլ մնում է ձախ առանձն գատան դռան առաջ գտնուած գերեզմանում:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ. — Զանգեզուր գաւառամասի սահմաններն են. հիւսիսից՝ Ջիվանշիրի գաւառը, Մուխտոքեան, Գելլիս, Զիլգեաղ, Ալաղայա լեռներով. արևելքից՝ Զուշու գաւառը, Ղըրի-ղըղ (40 աղջիկ) լեռնաշղթայով, Սարի-բաբա, Բիրս, և Զիւրատ լեռներով. հարաւից՝ Մեղրիի ոստիկանական շրջանը, Քիւչուկ չայով և Գիւմբէզ լեռով. արևմուտքից՝ Սիսիանու աստ. շրջանը, Քարահունջի և Զնհերի ձորերով, Ալլա-գեօլ լճով և խմայղատ գաղաթով:

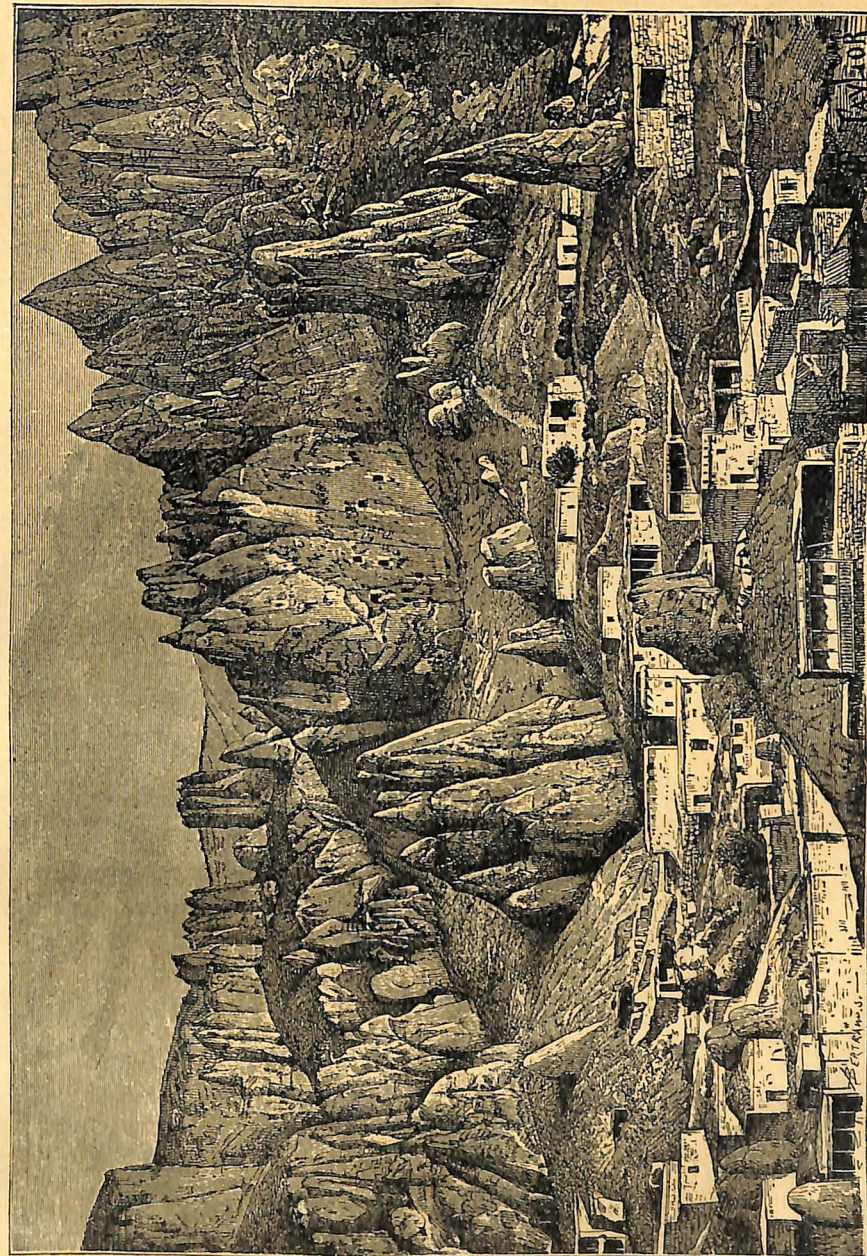
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՔԸ. Զանգեզուրի գաւառը ներկայացնում է Նախիջևանի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաների մէջ ընկած մի հովիտ, որի բարձրութիւնը հասնում է 3,950 ֆ. (1,200 մետրի) և որը, Սևանի պէս, մի ժամանակ լիճ է եղել, որ Բարկուշատ և Հաքարի գետերի միջոցով դատարկուել է: Այս ջրամբարի կենդրոնում բարձրանում է Իշղլու կամ Քաչալ-գաղ կոչուած լեռը, որ հասնում է 11695 ոտնաչափ բարձրութեան. շրջակայ հրաբուխներից ժայթքած և նախկին լճի յատակին մի քանի հարիւր ֆուտ բարձրութեան շերտերով նստած մոխիրը և խանձողները գետերի միջոցով տարուելով խոր ձորեր են յառաջացրել: Չեչաքարի դարատափերը (տեքրաս), որ ծածկուած են հացահատիկների արտերով՝ ցցւում են կանաչ հովիտների մէջ մոխրագոյն, կանաչ, կապույտ և մինչև անգամ ալկարմիր քարաթաղերով, որոնց անձրեւը շաքարի գլխի և կոթողների ձև է տուել, սրանք տեղ-տեղ կազմում են քարախառն հողակոյտեր, որոնցից մի քանիսը կրում են իրենց ծայրերին վեմի խոշոր կոորներ. սրանք նոյնպիսի «գլխածածք սիւներ» են, որպիսիները պատահում են և Զվէյցաբիայում: Տեղացիները օգտուում են դրանցից, շինելով դրանց մէջ իրենց

մառանները, գոմերը և մինչև անգամ բնակարանները ¹⁾։

ԼԵՌՆԵՐ. Զանգեզուրը սաստիկ լեռնոտ է։ Բազմաթիւ, մեծ և փոքր լեռներ զանազան ուղղութիւններով միմեանց կտրատում և խաչացնում են մեծ ու փոքր ձորեր ու հովիտներ, որոնց միջով հոսում են վտակներ ու գետակներ։

Ամենամեծ գագաթը Իշղլուն է, որ բարձրանում է գաւառի արեւմտեան սահմանում։ Սա մի լիրկ լեռ է, բաղկացած երկու բարձր գագաթներից, որոնցից մեծը հասնում է 11625 ոտ. բարձրութեան։ Սրա մօտ գտնւում է Թարփանմաղ (Фармапъ, այսինքն չշարժուող, վրայի ձիւնը չհալուող) գագաթը, և փոքր ինչ հիւսիս՝ Ջան-Ղուրշարան (9219, կեանք-ազատող այսինքն աւազակներից հալածուելիս եթէ այդ լեռը հասնին՝ կեանքերը կազատուի)։ Իշղլուց հարաւ ձգւում են Ուչ-Թափալարի լեռները, որ միմեանցից բաւականաչափ հեռու և բոլորովին առանձին կանգնած երեք գագաթներ են։ Սրանց մօտ գտնւում են նաև Եան-Թափա (7519), Տաշ-Թափա, Զիշ-Թափա (7327) և Ուլու-Թափա (6698) գագաթները։ Հարաւային սահմանին մօտիկ գտնուող լեռներն են Ղուրբան-Թափա, մինը Մաղանջուղի մօտ (4557), միւրը՝ Մաղմաղակ (3353) լեռան մօտ (3340), Ամբղղղ-ղաղ (4131), Բաշարէտ (4547)։ Արեւելեան կողմում՝ Տէյղաղ լեռնաշղթան, Ելլիջա (7066), Սաղսաղան (7083), Սարի-բաբա (7574), Ֆինգեազ (7903), Զիլեաղ, Դալի-ղաղ, Սարի Եօխուշ, Ղըրխ-ղըղ լեռնաշղթան (9324), Ղըղ-ղարս գագաթով, Դալիկ-տաշ, Դիւրու-տաղ (6916), և Ալաղալա (7672), հիւսիսային կողմում՝ Զիչիկի, Զիլգեաս (7777) Դեյլիս, Միխտուքեան լեռնաշղթան, (11651), Դալի-ղաղ (11907), և Գեալին-ղալա (11002)։

Ներքին լեռներից նշանաւոր են, հիւսիսից դէպի հարաւ՝ Քեշիշ Թափա (7560), Ջուղալար, Քեաղիր-ղաշ (10492), Լիւլապար, Ղապան-կեաղըղ (7016), Ղուրբան բաբա (6124), Արտաշաւի, (4456), Վէակիլ (6006), Պիրջան (4594), Զիւրալի բաշի (6099), Էկանատ Թափասի (6364), Եաղրթափա

Հովիտ Զիլսու

¹⁾ Реклю: Земля и люди. 4. VI. стр. 185.

(6298), Տեղ (5180), Ղըղըլ-բողաս-դարի (11059), Հոջաս (6342), Լաչին (6328), Եալգուզ-դաղ (5410), Ջամէն-գէօմ (5294), Դատ-մելիք (6761), Բիզովչի-դարի (5448), (Ղարա-դեօլի մօտ), Քեչալ-դաղ (10648), Չալբրուն (6287), Ղազի գիւլան բաշի (7450), Ղամիւր-թափա (4449), Տօրխան-եալի (4490), Դաշ-քենտ եալ (6824), Մազմաղակ (3843), Բէզմին դաղ (3656), Քարահունջ-թափա (5535):

ԼՃԵՐ.—Ջանգեղուրում մեծ լճեր չկան, բոլորն էլ փոքրիկ լճակներ են, լեռներում գոյացած գոգաւորութիւնների մէջ: Ամենամեծ լճակը Ղարա-դեօլն է, որ գտնւում է Խշղլի, Բիզովչի-դարի և Քեչալ դաղ գագաթների ընդհարման կենտրոնում, 8930 ոտ. բարձրութեան վրայ:

Սրա մօտ գտնւում է Ղալնի-դեօլ փոքրիկ լճակը:

Ղարա-դեօլից դէպի արևելք, Չալբրուն լեռան մօտ, գրտնւում է Ղազի-դեօլ փոքրիկ լճակը, ամբողջովին ծածկուած եղէգով: Ամառը ջուրը սաստիկ նուազում է և երբեմն էլ բոլորովին չորանում:

Արևմտեան սահմանին մօտ գտնւում են Օլօուլեար, Ալա-դեօլեար և Ղարա-դեօլ փոքրիկ լճակները, իսկ Հիւսիսային կողմում Զիֆտլիկ լճակը:

Հարաւային կողմումն էլ, Ուշթ-փալարի մօտ՝ Ջնհեր-դեօլ և Ուշթափա-դեօլ լճակները:

Այս բոլոր լճերը գոյանում են գարնան Հալուող ձիւներից և ամառը եթէ ոչ բոլորովին չորանում՝ գոնէ սաստիկ փոքրանում են:

ԳԵՏԵՐ.—Ջանգեղուրի ամենանշանաւոր գետը Հաքարու—գետն է, որ սկիզբն է առնում Գեւլըղ սարերից: Նրա մէջ թափւում են — աջ կողմից՝ 1) Ջալվա-վտակը, որ բղխում է Գեւլըղ լեռից, 2) Հոջասը, որ սկիզբն առնելով Միխտուքեան լեռնաշղթայից՝ ընդունում է իւր մէջ Իլզըրմ-սու վտակը, 3) Աղ-օղլան կամ Ծիծեռնավանքի-ջուրը, որ սկիզբն է առնում Իկանատ-թափասուց և ընդունում է Մինքենտ-չալը, Ղարա-սուն, Մերիկ, Խընաճախի-չալ վտակները: Աղ-օղլանը Ջաբուխ

Թրքաբնակ գիւղի մօտ վերակոչում է Զաբուխ-գետ և այստեղ թափւում է Հաքարուի մէջ:

Ձախ կողմից—1) Ալակչին, որ սկիզբն է առնում Ձիչի-կլի լեռից, միանում է Ձիլգեսա լեռից բխող Կաբէրի-չալի հետ և ապա միանալով Ղըրխ-ղըղ լեռնաշղթայից բխող վտակների հետ, թափւում է Հաքարուի մէջ: 2), Եաղլի-դարա վտակը, որ սկիզբն է առնում Սաղսաղանի մօտերքից, հոսում է Եաղլի դարա անտառապատ ձորակի միջով և Տատարասի մօտ թափւում է Հաքարուի մէջ: Եաղլի-դարա անունը ծագում է այն հանգամանքից, որ այս ձորակն ամենալաւ արօտներ ունենալով՝ առատ է իւղով: 3), Միլխալեմ, որ բխում է Քիրսից, միանում է Սաղսաղանից բխող Զոռ-սուի հետ և Մե-լիկնոեասի գիւղից բաւական հարաւ թափւում Հաքարուի մէջ:

Հաքարու գետը հոսելով շարունակ դէպի արևելահիւսիս՝ անցնում է ամբողջ Զանգեզուրի ոստիկանական շրջանով և ապա միանում Բաղար-չալի հետ և գնում թափւում Արաքսը:

Հաքարուի, ինչպէս և Բարկուշատի մէջ պատահում են բաւական մեծ օրագուլներ և ջրշուններ (выдра).

Միւս գետերից նշանաւոր են. Գերուսի-չալը, որ սկիզբն է առնում Ուչ-Թափալար լեռնաշղթայից: Այստեղ երեք լեռներ միմեանց ընդհարուելով՝ մի փոքրիկ ձորակ են ձևացնում, որտեղից բխում է մի սառն, վարար աղբիւր, որ կոչւում է Վարարակ. սրան խառնւում է Զոռ-ջուր վտակը, որ անցնում է Ձագեձորի միջով: Ապա Քարահունջի մօտ Գորիսի գետին միանում է Զաքարու գետը, որ սկիզբն է առնում Ուչ-Թափալարի աղբիւրներից և անցնում համանուն ձորով: Հոսելով մինչև Դաուդլու գիւղի մօտերքը, Գորիսի գետը թափւում է Բաղարչալ գետը: Այս գետի հովիտը ամբողջովին ծածկուած է այգիներով, ուր բուսնում են բացի խաղողի որթից, նաև թթենի, կեռասենի, խնձորենի և այլն:

Ջրվիժ. — Զանգեզուրում կայ միայն մի ջրվէժ, որ գրտնւում է Քարահունջ գիւղի հիւսիսային կողմում, բարձր ժայռերի ծերպին: Առուակը սկիզբն է առնում Ուչ-Թափալարի ստորոտի Եօթն-աղբիւր ու Գէօյ-բուլախ աղբիւրներից և մօտ 16

սաժէն բարձրութիւնից վայր գլորուելով՝ գեղեցիկ տեսարան ընծայում: Ժողովուրդը ջրվէժի հանած ձախը ՚ի նկատի ունենալով՝ ձուռն է կոչում նրան:

Ջրվէժ Քարահունջում.—ձուռն.

ՀԱՆՔԵՐ.— Զանգեզուրի ոստիկանական բաժնում չկան մըշակուող հանքեր, սակայն տեղ-տեղ երևացել և երևում են հանքեր, որոնք թերևս մի ժամանակ ուշադրութեան առնուին և շահագործուին: Սրանցից նշանաւոր են.

1) Քարահունջ գիւղում երկաթի և կաւիճի հանքերը:

2) Գառաւորութեամբ պղնձի հանքը, որ, ինչպէս երևում է՝ հին ժամանակները մշակուելիս է եղել:

3) Խնձորեսկում աղի և պղնձի հանքեր:

4) Հաճի Սամիլում հանքային ձիւթի (ГОРНЫЙ ВОСКЪ) աղբետ (Asbeste) և պղնձի հանքեր:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ.—Հանքային ջրերով բաւական հարուստ է Զանգեզուրի շրջանը, սակայն ոչ մինն էլ կանոնաւոր կերպով չէ շահագործուում:

Այս ջրերից նշանաւոր են սելտերեան ջրերը, որ գտնւում են 1) Գորիսից փոքր ինչ արեւելահիւսիս, Չաղեձորում, 2) Քարաշէն գիւղի մօտ, 3) Հերիկ գիւղում, 4) Բայենդուր գիւղում, 5) Մենքենդի մօտ, տաք ջրից փոքր ինչ բարձր:

Ծծմբային տաք ջրի երկու աւազան կայ Մինքենտի մօտ, Հերիկի և Մինքենդի ճանապարհի զրեթէ կէսին. մինն էլ կայ Քարահունջում:

ԿԼԻՄԱՆ.—Գաւառումս օգերւում թաքանական կայարան չլինելով՝ կլիմայի վերաբերութեամբ պակասում են հաստատ տեղեկութիւններ: Այն միայն յայտնի է, որ ընդհանրապէս կլիման առողջարար է և փոփոխւում է՝ նայելով տեղի բարձրութեան. մինչդեռ բարձրաւանդակների վրայ ցուրտ է՝ Հաքարի և Բարկուշատի հովիտներում սաստիկ տաք է: Բարձրաւանդակների վրայ ձմեռը տևում է ամբողջ 6 ամիս և թէպէտ շատ խիստ չէ, բայց սաստիկ ձիւն է գալիս և յաճախ բուք բարձրանում: Ուշ-թափալարի բարձրաւանդակում այնպէս խիստ են լինում այս բուքերը, որ Գորիսի և Սիսիանի մէջ հաղորդակցութիւնն ընդհատւում է մի քանի ամսով: Գեռ հին ժամանակներից այս տեղերում բարձր քարեր են ցցուած և մի մեծ ծառ թողած ճանապարհի կողքին՝ որպէսզի բքից բռնուած ուղևորը կարողանայ ճանապարհը գտնել, սակայն և այնպէս՝ զրեթէ ամէն տարի պատահում են զոհեր: Գարունը և աշունը անձրևային են, ամառամած և թխպապատ օրերով: Յաճախ տեղացող անձրևները թէև նպաստում են բուսականութեան աճման, սակայն ցորենի վրայ վատ ազդեցութիւն են անում, որովհետև անեցնում են ցօղունը և թույլ չեն տալիս լաւ հասկ

բռնելու: Օղի խոնաւութիւնից բնակիչների մէջ շատ տարածուած է ոսկրացաւը: Մի քանի տեղեր ճահճային լինելով՝ տարածուած է մալարիա հիւանդութիւնը:

Հաքարի և Բարկուշատի հովիտներում կլիման տաք է, և ամառը այնպէս տոթ է լինում, որ շունչ քաշել անգամ չէ կարելի ¹⁾:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Այս գաւառամասի առաւելապէս Հաջիսամլուի կողմը ծածկուած է խիտ անտառով, ուր գրտնւում են գլխաւորապէս՝ կաղնի, բոխի (Carpinus Betulus). հաճարիկ (Fagus silvaticus, букъ). հացիկի (ясень), դարաղաճ (Ulmus campestris). ցրտնի (Juniperus, можжевельникъ), սղնի (боярышникъ), նարնջափայտ (Rhus cotinus) և այլն: Պտղատու ծառերից, թէ անտառներում և թէ այգիներում, գտնւում են—խնձորենի, տանձենի, սալորենի, կեռասենի, թթենի և այլն:

Գալարաբոյսերից նշանաւոր են՝ պոխի (prangos), դեղնածաղիկ (genista tinctoria), ուրց (thunus), վայրի անիսոն և այլն, ինչպէս և զետնամուրի և ելակ:

Արտերում ցանում են՝ զանազան տեսակի ցորեն, գարի, հաճար:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.—Ընտանի կենդանիներից առաւելապէս պահում են՝ ոչխար, այծ, կով, էշ, ջորի, ձի: Վայրենի կենդանիներից անտառներում և դաշտերում գտնւում են՝ նապաստակ, եղնիկ, այծեամ, աղուէս, գալլ և երբեմն արջ:

ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ.—Ընտանի թռչուններից պահում են գրլխաւորապէս՝ հաւ, տեղ տեղ էլ՝ հնդկահաւ, սագ և բադ. վայրի թռչուններից գտնւում են՝ աղաւնի, կաքաւ, տատրակ, փասիան, կտցահար, լոր, սև մշահաւ (Turdus merula), բաղէ, բուէճ (филинъ), շահէն, արծիւ և այլն:

¹⁾ Օգտուել եմ՝ պ. Զելինսկու լիշեալ աշխատութիւնից, Գեղեվանովի „Зангезурский уезд... въ медицинскомъ отношеніи“ հետազոտութիւնից և Ա. Եօի „իմ լիշատակարանը“ ճանապարհորդութիւնից:

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՄԱՍՆ.

ԳՈՐԻՍ.—Ջանգեղուրի ոստիկանական շրջանը այժմ բաժանուում է չորս մասի,—Հաջիսամլու, Ալիանլի, Բարկուշատ և Հաքարու: Հաջիսամլի մասը բռնում է Ջալվա-չալի, Ալաքչու և Հոջասի ջրաբաշխները: Ալիանլուն՝ Հաքարի-ղետի ձախ կողմը, որ տարածում է Ջուշի-Գորիսեան խճուղուց հարաւ: Բարկուշատի և Հաքարու մասերը բռնում են Բարկուշատ և Հաքարի-ղետերի ստորին և միջին ընթացքների ափերը ¹⁾: Այս գաւառամասի գրեթէ մէջ տեղում գտնուում է Գորիս-աւանը, որ բաժանուում է Հին և Նոր մասերի: Այս վերջինը կազմում է Ջանգեղուրի գաւառի կենտրոնը: Այստեղ են գետեղուած բոլոր վարչական հաստատութիւնները, այստեղ են խմբուած այս գաւառամասի ինտրիլիգենտ և առևտրական ոյժերը:

Գորիսի արևելեան կողմում ձգւում է Տեղի, իսկ արևմտեան կողմում Ուչ-Թափալարի բարձրաւանդակները. սրանք դէպի հարաւ մօտենում են միմեանց, իսկ հիւսիսային կողմում հեռանում են միմեանցից, կազմելով մի փոքրիկ հովիտ, որի միջով հոսում է Գորիսի-գետակը:

Տեղի բարձրաւանդակը կտրւում է մի ուրիշ ձորակով, որ արևելքից իջնում է դէպի արևմտահիւսիս: Ձորակի մօտ բարձրանում է լաստ գազաթը, իսկ սրա մօտ՝ մի ապառաժ, բարձր ժայռ, որի վրայ հնումը բերդ է եղել: Այժմ նրա բնականից փորուած, տեղ տեղ նոր պատով կարկատած պարսպի հետքերն են մնում: Քերդի ժայռն իւր շարունակութեան վրայ ունի զանազան մեծութեան կոնաձև գազաթներ, որոնք կազմուած են ջրի ազդեցութեամբ: Նոյնպիսի կոնաձև ժայ-

¹⁾ Зелинский. Изслѣд. экон. быта госуд. крестьянъ въ Запгезурскомъ уѣздѣ. Կր. 9.

ռեր շարուած են մօտակայ ձորակի երկու կողմին ևս: Սրանք ընդհանրապէս կարմիր աւազի շերտերից են բաղկացած, տեղ-տեղ ժայռ քարերի խառնուրդով: Կան, որպէս բացառութիւն, սպիտակներ էլ: Նոյնպիսի կազմութիւն և կարմիր կամ սպիտակ գոյն ունի և՛ բարձրաւանդակի բերդի հանդէպ գտնուող լանջը, որ ուղղահայեաց դառիվայր ունի: Այս լանջի, ինչպէս և ձորակի և բերդի քերծի մէջ կան բազմաթիւ, մեծ և փոքր արհեստական քարայրեր, որոնք երբեմն ծառայել են որպէս բնակարաններ, իսկ այժմ առաւելապէս որպէս խոտանոցներ են դործաձուծ: Ահա այս արհեստական քարայրներն են կազմել մեղիքանիստ Գորիս գիւղը, որի աղքատ դասակարգը դարձեալ շարունակում է այդպիսի բնակարաններ կտրել իւր համար: Իսկ հարուստներն սկսել են շինել կանոնաւոր տներ: Գիւղի կենդրոնում գտնուում է հին, հասարակ եկեղեցին, իսկ սրա մօտ՝ Մելիք Հիւսէինեանների նախկին ապարանքը, որ այժմ աւեր է:

Գիւղն ընդհանրապէս կեղտոտ է, անկանոն և միմեանց վրայ դիզուած տներով ու նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով:

Սրա հակապատկերն է ներկայացնում Նոր-Գորիսը, որ հնից բաժանուում է Գորիսի գետով: Սա հիմնուած է 1870 թ. Ստարացկի դաւառապետի ձեռքով և Մանուշար-բէկ Մելիք-Հիւսէինեանի խորհրդով: Սրա տեղը հարթ է, նեղ, բայց բաւական երկար: Հինգ կանոնաւոր և շատ լայն փողոցներ ձգւում են հարաւից հիւսիս, հետզհետէ հիւսիսային կողմից աւելի և՛ աւելի երկարելով: Ուրիշ հինգ փողոցներ էլ խաչաձև կտրում են այս փողոցները: Գրեթէ կենդրոնում գտնուում է մի մեծ հրապարակ, որից ներքև կան մի շարք խանութներ, իսկ սրանց առաջ նոր տնկած քաղաքային ընդարձակ սլարտէզը, հասարակ, փայտէ ցանկապատով: Այս պարտէզը մի փողոցով բաժանուում է վերին և ներքին մասերի, իսկ այս փողոցի եզրին կանգնած է Գ. Միրումեանի աղբիւրը, որի ջուրը չորս խողովակներից դուրս է թափւում գուբի մէջ:

Տներն ընդհանրապէս գեղեցիկ են, մեծ մասամբ երկյարկանի, տաշած քարից շինած, փայտէ կտուրներով ծածկուած:

Գրեթէ բոլոր տներն իրենց առջև պարտէզներ ունին, մի քանի պտղատու ծառերով:

Եկեղեցին, որ այժմ է միայն շինուում սաստիկ դանդաղութեամբ՝ բաւական փոքր է և առանց համաչափութեան. — դռները անհամեմատ մեծ են, իսկ պատուհանները չափազանց նեղ:

Միակ, պետական, երկդասեան տղայոց դպրոցի շէնքը շատ հասարակ և անյարմար է:

Քնակիչները Հայ լուսաւորչականներ են, ընդամենը 460 տուն, 1697 ար. 1449 իգ. ի միասին՝ 3146 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ և առևտրով: Հուկան կենդանութիւն է ստանում՝ երբ սար դնացող թուրքերը լցում են աւանը:

Նոր Գորիսից դէպի Հիւսիս, հազիւ մի վերստ հեռաւորութեամբ միւսեւոյն հովտում գտնուում է մի քարաշէն, գեղեցիկ վանքի աւերակ, քանդուած պարսպով ու մի քանի խցերով: Մի քիչ ներքև վազելիս է եղել մի սառնորակ աղբիւր, որ այժմ Գ. Միրումեանի ծախսով տարուած է Նոր Գորիս: Ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ բոլոր աւերակների վրայ, միայն աւանդութիւնը պատմում է, թէ սա երբեմն շատ հարուստ վանք է եղել, ունեցել է բազմաթիւ հօտեր, որոնց տուած կաթը խողովակներով հոսել է սարից մինչև վանքը: Այստեղ է եղել և այն զօրաւոր (զօռ) զանգը, որ իւր անունը տուել է գաւառին¹⁾:

ՁԱՅԵՁՈՐ, — Այս վանքից դէպի արևելահիւսիս ձգւում է մի բաւական խոր ձոր, որի միջով հստում է Գորիս-գետի օժանդակ ձող-ջուր փտակը, որի անունով և կոչւում է ձորը: Իսկ այն մասը, որ երկու կողմից պատած է բարձր ժայռերով, և որոնց մէջ կան բաւական թուով քարայրեր՝ կոչւում է Ձագե-ձոր կամ Ծակերի-Ձոր: Այս «ծակերը» կամ «քրատակերը» հեշտութեամբ փորուած են ձորի լանջերին, որովհետև Զանգեզուրը մի ժամանակ ջրի տակ լինելով՝ այս բարձրութիւն-

¹⁾ Տես եր. 7.

ները գոյացել են աւազախառն հողի շերտերից: Այս ծակերը զանազան մեծութեան են, և նրանցից մի քանիսը միմեանց հետ միացած են նեղ անցքերով: Ծակերից շատերը շատ բարձր են գտնուում, և այն էլ այնպիսի ուղղահայեաց տեղերում, ուր ոչ մի մարդկային ոտք չէ կարող բարձրանալ: Ծերունիները պատմում են, թէ լսել են իրենց պապերից, որ այդ ծակերում բնակւողները թոկեր էին քաշ տալիս և բռնած բարձրանում: Մինչև անգամ այժմ էլ մի ծակի վերև մի գերան է ձգուած, որից հաւանականօրէն կապելիս են եղել թոկը: Ծերունիները նկարագրում են, թէ ինչպէս կանայք, երեխան մէջքերին կապած, ճարպիկութեամբ բարձրանալիս են եղել այդ թոկերով: Գրանց խօսքերը հաստատւում են Աբրահամ Արեւտացու վկայութեամբ, որ ասում է խնձորեսկի մասին. «Ի բարձրաբերձ տեղիս յայտնոյս և յանկոյս դէմ յանդիման միմեանց՝ փորեալ ապառաժ վէմս քարայր, որ են հաղարայս, իւրաքանչիւր ոք վասն իւրեանց տուն բնակութեան շինեալ բնակէին. և այն էր զարմանք, որ կաշէ փոկովք ելանէին և իջանէին կանայք՝ զստնդեալ տղայս կապեալ ի վերայ ողին իւրեանց, նոյնպէս և զսափորն ջրոյ և հարկաւոր իրաց. այնպէս փոկով ելանէին ի վեր և մտանէին ի բարձրագոյն որջս վիմաց, և քարշէին զփոկէ առասանն ի վեր. մարդ ոչ կարէր ելանել»:

Քարայրներից նշանաւոր է «Կարմիր եկեղեցի» կոչուածը, որ մինչև այժմ էլ Կարմիր կիրակէի օրը բազմաթիւ ուխտաւորներ են գնում, գլխաւորապէս Հին և Նոր Գորիսներից: Սա գտնուում է ձորի աջ կողմում, գրեթէ գաղաթին: Դաշտի վրայ կայ մի փոքրիկ գերեզմանատուն, որտեղից մի նեղ կաճան քերծի լանջերի վրայով իջեցնում է դէպի ձորը, ուր բացւում է մի փոքրիկ քարաշէն դուռն: Անցնելով այս դռնից, մտնում էք 9,23 մետր (4 ս. և 1 արշ.) երկ. 4,97 մ. (2 ս. և 1 արշ.) լայնութեան և 2,84 մ. (4 արշ.) բարձրութեան մի այլի մէջ, որի միայն ձորահայեաց կողմը քարէ պատ է քաշած:

Հիւսիսային կողմում շինուած է սեղանը, որի վրայ դեռ ևս կանգուն մնում է վէմքարը: Ինչպէս երևում է՝ տեղը անյարմար լինելով՝ հիւսիսային կողմումն են զետեղել սեղանը:

Արևմտեան կողմում, հողի մէջ փորուած է աւաղանը: Սեղանի վրայ կան բաւական թուով կաւէ կանթեղներ, որոնցից միջինը շատ գեղեցիկ է:

Կարմիր եկեղեցուց փոքր ինչ վեր, նոյն ձորակում, վտակի անմիջապէս ափին գտնուում է մի քարաշէն փոքրիկ եկեղեցու աւերակ, որի դռան կամարակալ քարի վրայ դրուած է. Յիւստակ է սբ. եկեղեցիս Մելիք Օհաննիս եւ իւր ծնողացն Մելիք Բաղուս քվ. ՌՄԺԳ:

Սոյն եկեղեցու հանդէպ գտնուող ժայռի զազաթին նկատելի են փորուածքներ: Ասում են, թէ այստեղը ծառայելիս է եղել որպէս բերդ:

ՍԻՆԴԱՐԱՆ. — Զագեծորից փոքր ինչ բարձր ձգւում է մի ուրիշ հովիտ, որ կոչւում է Սին-Գարա: Այս տեղ կայ մի քարաշէն, կամարակալ եկեղեցու աւերակ և բաւականաչափ «քարատակ»-ներ, մի քանիսը քրիճերի, միւսները հողի մէջ փորուած:

Ծերունիների ասելով՝ սա «Վէրի շէնի», այսինքն Հին Գորիսի ամարանոցն է եղել:

ՀԻՆ ԳՈՐԻՍ ԿԱՄ ՎԵՐԻ ՇԵՆ. — Գորիս գետի ուղղութեամբ, դէպի հիւսիս ձգւում է բլրակների մի շարք, որոնց մէջ կայ մի բարձր, կարմիր ժայռ. տեղացիները սրան կոչում են «Պղնձաքար» և սրա անուամբ էլ ամբողջ բլրակների շարքը՝ Պղնձաքարի սարեր: Այս Պղնձաքարի ժայռի մէջ կայ մի բնական, 10,65 մ. (5 ս.) երկ. 8,52 մ. (4 ս.) լայն. և մօտ 6,39 մ. (3 ս.) բարձրութեան բնական այր, ուր այժմ ոչ խարներ են մակաղում: Այս ժայռից փոքր ինչ հիւսիս, նոյնանուն բլրակների լանջին, գտնուում է Վէրի շէն կամ Հին Գորիս գիւղը: Այստեղ էլ տների մեծագոյն մասը, մանաւանդ հները, «քարատակ»-ներ են, միայն ոչ թէ քրճերի, այլ ուղղակի բլրի լանջին փորուած: Սրանցից շատերը հէնց այժմ էլ ծառայում են որպէս բնակարաններ, և բացի բոլոր միւս անյարմարութիւններից, ունին նաև այն անտանելի պակասութիւնը, որ գարնանը նրանց մէջ սաստիկ կաթում է:

Գիւղում կայ մի փոքրիկ, կիսով չափ քրճի մէջ փո-

րուած եկեղեցի Նարակնունք (Նորակնունք) անունով, որի դռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետեւալ արձանագրութիւնը. «Ք. ՌՀԵ. Ես Նապիւ կանգնեցի սբ. եկեղեցիս ի փրկութիւն հոգւոյս»: Այս եկեղեցին այժմ էլ իբր աղօթատեղի է ծառայում: Բացի սրանից կայ նաև մի ուրիշ եկեղեցու աւերակ:

Այս գիւղում այժմ բնակւում են 40 տուն հայեր, 219 ար. 193 իգ. 312 հոգի ընդամենը: Գիւղացիների պարապմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է:

Մելիք-Հիւսէինեան Մանուշար-բէկը պատմում էր, թէ այս գիւղում եղել է երկու բրգաձև, բարձր շինութիւն: Իւր հայրը, Մելիք-Յարութիւնը, հրամայել է քանդել դրանցից մինի զուլար, և երբ մի անցք է բացուել՝ մի մարդ են կախել ներքև. սա իջել է բաւական ցած և գետնի մէջ տեսել է ահագին ժայռ քարերով ծածկուած, երկու սենեակ, որոնցից մինի մէջ գտել է ձիու բրոնզէ սանձ: Այն ահագին սանձը այժմ էլ մնում է Մանուշար-բէկի մօտ: Վերջին ժամանակներս այդ հինաւուրց շինութիւնները քանդուել են:

Վերի-ձէնից դէպի հիւսիս, մօտ 2 վերստ հեռու մի ձորակի մէջ բլրում է մի սառնորակ աղբիւր: Սրա մօտ կան ահագին քրճեր, որոնցից ամենամեծի մէջ կան երեք մեծ «քարատակ». սրանցից երկուսը միմեանց հետ հաղորդակցում են արհեստական կերպով բացւած մի կլոր ծակով: Սրանց մօտ կայ և մի ուրիշ, փոքրիկ քարատակ, որ երկու նեղ անցք ունի: Սա սրբատեղի է համարւում, և թէպէտ ոչ մի խաչ, ոչ մի պատկեր չկայ, բայց և այնպէս՝ ձէթի հին կանթեղներ են վալր ածած մեծ թւով, և ամբողջ քարատակը սևացած է վառուած ձէթի ճրագների և մոմերի ծուխից: Դեռ այժմս էլ Գորիսից շատ ուխտաւորներ են գալիս այստեղ: Այս ժայռերի դիմաց մի ուրիշ ժայռ ևս կայ, երկու, միմեանց հետ հաղորդակցութիւն ունեցող, բնական ալրերով: Սրանցից մէկի անկիւնում մի օճախ կայ, որ ցոյց է տալիս, թէ սրանք մի ժամանակ իբր բնակարան են ծառայել:

Սրանցից էլ մօտ 40 մետր հեռու, Վարարակի ափին,

դարձեալ գտնուում են քերծեր, որոնց մէջ կայ մի ահագին այր, որ հաղորդակցում է ուրիշ երկու, փոքրիկ այրերի հետ:

Քիչ էլ հեռու, նոյն վարարակի մօտ, կայ մի ուրիշ, բոլորովին կարմիր քերծ, որի մէջ ևս կան բաւականաչափ քարատակեր:

Գորիս — գետի հովիտը շարունակուում է նաև Գորիսից ներքև, դէպի արևելահարաւ, և գնալով լայնանում ու խորանում է: Ձորի երկու լանջին կան բաւական թուով քարայրեր, որոնցից մի քանիոր շատ մեծ են և շատ բարձր տեղ են գտնուում: Սրանք մի տեղում չեն խմբուած, այլ ցրուած են: Նկատելի է, որ այս այրերից շատերն արհեստական են եղել և հաւանօրէն շինուած են պաշտպանութեան համար: Կան նաև այնպիսիներ, որոնց մասին կարելի է կարծել թէ ջրի ազդեցութեամբ են կազմուել: Այս ձորն այժմ էլ ամբողջովին պատած է այգիներով, ուր բացի խաղողի որթից, կան նաև թթենիներ, կեռասենիներ, խնձորենիներ և այլն: Ինչպէս երևում է՝ հին ժամանակներումն էլ այս ձորն առատ է եղել խաղողի որթերով, որովհետև ժայռերի մէջ հնձաններ են փորուած:

Նշանաւոր է նաև այն, որ հնձանների մօտ շինուած են ձի կապելու տեղեր, ուր ձին միշտ կապած պատրաստ է եղել՝ աւաղակների յարձակման դէպքում, տիրոջը փախցնելու: Ժողովուրդը դեռ այսօր էլ վիշում է, թէ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ իր քան վտանգաւոր էր այդ ձորով անցնելը: Այս ձորի աջ ափին, Գորիսից հազիւ երկու քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, բարձրանում է Սփաւոր բերդը: Սա ձորի գագաթին բարձրացող մի ահագին ժայռի վրայ է գտնուում, որի մէջ երևում են բաւական թուով քարայրեր: Պարսպը նոյն-իսկ ժայռից է փորուած, իսկ տեղ-տեղ՝ արհեստական պատ է քաշած:

Մի քիլոմետր էլ հեռու, դարձեալ գետի աջ ափին, բայց փոքր ինչ հեռու և բարձր՝ գտնուում է Քարահունջ գիւղը, որտեղ է ձուռան ջրվէժը: Այս գիւղի տները միմեանց վրայ կիտուած, մի քանիսը քարատակ, մի քանիսը դարադամ, մի քանիսն էլ կանոնաւոր, փայտէ կտուրներով գեղեցիկ սենեակներ

են: Հին եկեղեցին այժմ աւերակ է, իսկ նոր եկեղեցին շինուած է հին գերեզմանատան մէջ: Գիւղի արևելեան մասը 1889 և 1896 թուերին երկրաշարժից պատառուել և նստել է (փոս է ընկել), ուստի բնակիչները տեղափոխուել են միւս մասը:

Այս գիւղում, ինչպէս ասել ենք՝ կան երկաթի և կաւիճի անմշակ հանքեր և ծծմբային տաք ջուր:

Բնակիչները բնիկներ են, 105 տուն, 543 ար. 437 իգ. ընդամենը 980 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեպանութեամբ: Կան նաև նշանաւոր հիւսններ, որ աշխատում են գլխաւորապէս Բագուում:

Ժողովրդի մտաւոր վիճակը, միւս գիւղերի հետ համեմատելով՝ բաւական բարձր է: Դեռ 1893 թուին բացուել է Հայոց ծխական երկսեռ դպրոց, որ շուտով նոյն գիւղացի յայտնի բարեգործ Առաքել Ծատուրեան առել է իւր հովանաւորութեան ներքոյ և պահել մինչև դպրոցների փակուելը 1896 թ. Բացի այս դպրոցից՝ շատերն էլ ունեւ են քաղաքներում, և այժմ այս գիւղից կան 3 համալսարանական, և 10 հոգի միջնակարգ դպրոցներում աւարտողներ:

Քարահունջից էլ մօտ 6 քիլոմետր դէպի հարաւ, նոյն ձորի աջ կողմում բարձրանում են երեք առանձին, ահագին ժայռեր, որոնցից մինի վրայ կայ մի հինաւուրց ամրոց: Այժմ ոչ մի ճանապարհ չկայ նրա գլուխը բարձրանալու, միայն հեռուից երևում են բնակիչների լռակցութեամբ պարիսպ և այրեր: Ոմանք, սրան Ղըզ-ղալա են կոչում, ուրիշներն էլ Գեաւուր-ղալա:

ԽՆՁՈՐԵՍԿ. — Գորիսից մօտ 8 քիլոմետր հեռաւորութեամբ դէպի արևելք, քերծերի մի խումբ կղզիանում է Բիւլբիւլաձոր, Քրմըխտաձոր, Չըւչըռոտ, Ճալաչաւուկ, Սըւնոցի-ձոր և Պըւշնոտ ձորերով, իսկ քերծերի բոլոր լանջերին էլ բնակութեան համար «քարատակ»-ներ են փորուած և այժմ էլ փորուում են: Քերծերի ամենաբարձր գագաթին հնումը մի փոքրիկ ամրոց է եղել, որի միայն հետքերն են այժմ մնացել: Գիւղի մէջ բաժանուած 16 աղբիւրների ջուրը մի փոքրիկ առուակ կազմելով՝ հոսում է գիւղի միջով: Բնակարանների մեծագոյն մասը քարատակներ են, որոնցից հնագոյնները շատ բարձր

դիրք ունին, այնպէս որ ներկայումս բնակութեան համար ան-
յարմար լինելով՝ ծառայում են որպէս խոտանոցներ: Չատ դը-
ժուարութեամբ, թուկեր կապելով կարողանում են բարձրանալ
այդ այրերը և խոտ դարսել: Այժմեան բնակիչների բնակարան-
ները նոյնպիսի քարատակներ են, միայն աւելի ցած, մատչելի
տեղերում փորուած: Ո՛չ մի կանոնաւոր, և նոյն իսկ անկանոն
փողոց չկայ, այլ նեղ անցքեր տաւում են մի բնակարանից
միւսը, որոնք, մինը միւսի վրայ, մինը միւսից փոքր ինչ
բարձր փորուած քարատակներ են: Սրանցից լաւագոյնները
դռների վերև մի-մի ծակ ունին, որտեղից արևի լոյսը աղօտա-
բար ներս է թափանցում, միւսները միայն մի դռնով են հա-
ղորդակցւում լոյս աշխարհի հետ:

Նորագոյն բնակարանների կէսը քերծի տակ, իսկ կէսը
դուրսն են, կաղմելով մի փոքրիկ դարադամ: Քարատակների
մէջ բնականից կտրուած են պահարաններ և նստարաններ:

Այժմ շինւում են նաև երկյարկանի կանոնաւոր տներ:

Չորի մէջ, որտեղով հոսում է փոքրիկ առուակը՝ կան
գեղեցիկ, կամարակապ և առջևը բաց արհեստական այրեր,
բաւական բարձր և լայն բնական թախտերով, որտեղ երևի
նստելիս զուարճանալիս է եղել նախկին բնակիչները բռնու-
թիւնից շունչ քաշելու համար:

Գիւղի զրեթէ կենդրոնում, նոյնպէս քերծի մէջ, փորուած
է եղել մի փոքրիկ եկեղեցի, որ այժմ բոլորովին քանդուած է:
Քայց մի այսպիսի գետնափոր եկեղեցի զեռ ևս կանգուն մնա-
ցել է գիւղից դուրս, դէպի արևելք, մի քերծի մէջ, ուր կան
նաև գերեզմաններ, առանց տապանադրերի:

Այժմ գիւղն ունի երկու եկեղեցի, որոնցից հինը, որ բա-
ւական գեղեցիկ և կամարակապ է՝ գտնւում է գիւղի կենդրո-
նում, իսկ միւսը, որ նոր է՝ գիւղի նոր, հիւսիսային մասում:
Առաջին եկեղեցու դռան կամարակապ քարի վրայ գրուած է.
քվ. ՌՃԹԵ+ԲԻԹ. Յիւսասկ է սուրբ Հովսիմայ եկեղեցիս,
ես Գիշու որդի Թուքակս շինել տուի սուրբ եկեղեցիս ի
հալալ արդեանց իմոց յիւեցէ՛ գիս Ի Քս:

Գիւղի հարաւ արևելեան կողմում, քերծից մի լեզուակ է

ձգւում, որի երեք կողմից հոսում է Խնձորեսկի առուակը: Այս
լեզուակի հարթ մասի վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ,
մօտը խցերի հետքեր, իսկ լեզուակի շուրջը՝ պարիսպ: Եկեղեցու
հիւսիսային կողմում գտնւում է Մխիթար սպարապետի գերեզ-
մանը այս տապանադրով.

Այս է տապան ի հանգիսեան
Իջեալ մարմնով Ի գերեզման,
Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ,
Սորա օնէր ի խաւանութիւն.
Սա բեմուրաս գնաց ջիվան
Որ է երկրէն սայ Կեաննով էր:
Նահաւսակուեցաւ ՌՃՋԶ.

Եկեղեցու հարաւային որմին կից է՝ Մելիք-Քարխուղարի
գերեզմանը, որ Տեղ գիւղի մելիքն է եղել:

Մինչև 1896 թ. այս եկեղեցին բոլորովին կանգուն էր,
միայն այդ թուին գիւղացիները քանդեցին և նրա սրբատաշ
քարերով նրա գաւթում երկու մեծ սենեակներից բաղկացած
Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցի շէնք կառուցին, ուր
այժմ գետեղուած է պետական երկդասեան դպրոցը:

Գիւղում կան նաև ս. Մինաս և ս. Նահատակ անունով
փոքրիկ, հասարակ մատուռները, որ ուխտատեղիներ են հա-
մարւում:

Գիւղի բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչականներ են,
ընդամենը 613 տուն 2344 ար. 1875 իգական, 4219 հոգի
ի միասին: Պարագում են երկրագործութեամբ, այգեպանու-
թեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ օղեհանութեամբ:
Գիւղացիների մեծ մասը գնում է Բագու մշակութիւն անելու:
Այստեղ ամենից աւելի զգալի է Բագուի կեղծ լուսաւորութեան
ազդեցութիւնը. կան կանանց զգեստների ՅՃ դերձակ, որոնցից
շատերը ունին կարի մեքենաներ, թէև աշխատում են այրերի
մէջ: Կան նաև կտորեղէնի 4 խանութ, ուր երևում են նաև
թանկագին, արշինը 1—2 ռ. արժողութեան կտորներ. 7 ման-
րածախսի խանութ, ուր քաղցրեղէնն ու մրգեղէնը առաջին
տեղն են բռնում: Երեք էլ ներկարարի (բօյաճի) գործարան

կայ: Գիւղի բարոյական վիճակը բաւական ողբալի է. ինչ որ պակաս է թողնում Քաղւոյն փչացած երիտասարդութիւնը՝ այն լրացնում են Հինգ տղէտ քահանաներ, միմեանց դէմ լարած մեքենայութիւններով: Մինչդեռ Հին սերունդը շատ գեղեցիկ և բարձրահասակ է՝ նորը Հիւանդոտ է և փոքրահասակ:

Այս գիւղում կան բաւական աշուղներ, որոնցից նշանաւոր են աշղ Մարտիրոսը, որի աշակերտն է զարաղշլաղեցի աշղ Հազամը, և Իւսուփ օղլին, որ գրել է «Հզարի քնարը»: Նշանաւոր է նաև աշղ Ներսէս Սազանդարեան Թառսիւնի մականունակալը, որ մօտ օրերս Հրատարակեց իւր «Նոր երգարանը»:

ԿՈՒՆՁՈՐ.— Խնձորեկից դէպի արևելահարաւ, Հաղիւ 5 քիլոմետր հեռաւորութեամբ մի խոր ձորի լանջին գտնուում է Կոռնձոր գիւղը: Այստեղ կան բաւական թուով Հին քարատակներ և մի քարատակ եկեղեցի: Նշանաւոր են նաև այն կոնաձև ժայռերը, որ ցցւում են ձորակի մէջ: Այժմեան բնակիչները տեղաւորուած են մասամբ այդ Հին, մասամբ էլ նոր կտրուած քարատակների և մանաւանդ հասարակ զարաղամների մէջ: Միակ քարաշէն եկեղեցին բաւական Հին և քայքայուելու վրայ է: Գիւղի միջով անցնում է համանուն վտակը: Բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչականներ են, 219 տուն, 761 ար. 573 իգ. ի միասին՝ 1334 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է, դպրոց երեք չեն ունեցել:

ԽՆՆԾՍԽ.— Այս գիւղը գտնուում է Գորիսից դէպի Հիւսիս, մօտ 25 քիլոմետր հեռաւորութեամբ: Իսկ սրա մօտ, Հաղիւ 2 քիլոմետր հեռու ձգւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Այս ձորի երկու կողմում կան կարմիր և սպիտակ աւաղախառն հողից կազմուած քերձեր, որոնք ջրի ազդեցութեամբ դանազան ձևեր են ստացել, մանաւանդ նշանաւոր են մի քանիսը, կոնուսի ձևով: Այս քերձերի մէջ ևս կան բազմաթիւ մեծ և փոքր քարատակներ, նախկին բնակարաններ: Ձորի բերանում, ուր երեք կողմից բոլորում են լեռներ՝ քարէ պարիսպ է քաշուած և մի մեծ դարպաս թողնուած: Նոյնպիսի մի պարիսպ էլ ձգւում է փոքր ինչ բարձր, լեռների

ընդհարման կէտում, շրջափակելով մի փոքրիկ տարածութիւն, որ ձորից բաւական բարձր է: Այստեղ գտնուում է մի մեծ, 32 մ. (15 ս.) երկարութեան, 21,3 մ. (10 ս.) լայնութեան և մօտ 27,7 մ. (13 ս.) բարձրութեան քարայր, որի ձորահայեաց կողմը բոլորովին բաց է: Սա կարծես մի բնական սրահ լինի, որից դէպի բոլոր երեք կողմերը բացւում են մեծ և փոքր արհեստական քարատակներ: Սրան կից է նաև մի ուրիշ, մեծ այր, որ ծառայելիս է եղել որպէս եկեղեցի: Սրա երկարութիւնն է 14,2 մ. (6 ս. 2 արշ.) լայնութիւնը 9,2 մ. (4 ս. 1 արշ.) և բարձրութիւնը՝ մօտ 12,8 մ. (6 սաժէն): Սա ամբողջովին քիրձի մէջ է և միայն ձորահայեաց կողմից քարէ պատ է շինուած: Եկեղեցին ունի մի սեղան, երկու փոքրիկ սրբատնով, և երկու աւանդատուն, որոնցից հարաւայինի մէջ փորուած է աւաղան: Իսկ միւսը ծառայում է որպէս դաւիթ: Եկեղեցուց բարձր կան ուրիշ քարատակներ ևս, որոնք հաւանօրէն միմեանց հետ հաղորդակցւում են, որովհետև դրսից շատ բարձր և բոլորովին անմատչելի են:

Եկեղեցու հանդէպ և վերև, հարթութեան վրայ, կան գերեզմանաքարեր, որոնց վրայ միայն խաչեր կան քանդակուած:

Գիւղը ընկած է բլրակների լանջերին, որոնք միմեանց ընդհարուելով՝ մի փոքրիկ ձորակ են կազմում: Այստեղ բղխում է մի վարար աղբիւր, որի ջուրը հոսելով ձորի միջով, հեռաւորութիւն է տուել պարտէզներ տնկելու, որոնց մէջ մշակում են առաւելապէս կեռասներին:

Գիւղի կենտրոնում գտնուում է մի հնաշէն, հասարակ եկեղեցի, իսկ նրանից բարձր, երկու փոքրիկ մատուռ և մի Հին գերեզմանատուն, ուր նշանաւոր է Մելիք Հայկազի գերեզմանը:

Տները զարաղամներ են, սակայն կան նաև քարատակներ, որոնցից մի քանիսը Հին են, իսկ միւսները նոր են փորուած: Հին քարատակները գլխաւորապէս ծառայում են որպէս խոտանոց և գոմ:

Բնակիչներն առաւելապէս Սուլթան-քենդից գաղթած Հայ լուսաւորչականներ և շիւքեր են. Հայերը 188 տուն են, 834 ար. 631 իգ. ընդամենը՝ 1465 հոգի: Քրդերը՝ 50

տուն. 135 ար. 117 իգ. ընդամենը՝ 252 հոգի: Պարապմունքը նույն է: Գիւղում կայ չորս խանութ:

Տեղ.—Այս պատմական գիւղը գտնւում է Գորիսից դէպի արեւելահիւսիս, մօտ 18 քիլոմետր հեռավորութեամբ, մի բարձրաւանդակի վրայ: Գիւղի հարաւային և հիւսիսային կողմերից ձգւում են մի-մի ձոր, որոնք գիւղի արեւելեան կողմում միանալով տարածւում են մինչև հաքարի գետը, Քուչուղի ձոր անունով: Հիւսիսային ձորից հոսում է մի առուակ, որ Տեղի-ջուր է կոչւում, իսկ հարաւային ձորում կան երկու աղբիւր, որ սուրբ են համարւում և պաշտւում: Գիւղում փողոցներ չկան. տների կտուղները ծառայում են որպէս բակ և փողոց: Տներից շատերը դարադամներ են, որոնց առաջը կան կամարակապ բաւական ընդարձակ բակեր, իսկ յետի մասում միւս տների տակ մտած քարատակներ, որոնք ծառայում են որպէս ախոռ կամ մառան:

Գիւղի զրեթէ կենտրոնում գտնւում է կարմիր սրբատաշ քարից շինուած մի անխորան եկեղեցի, որի երկարութիւնն է 11.36 մ. (5 ս. և 1 արշ.) լայնութիւնը՝ 4.26 մ. (2 ս.) և բարձրութիւնը՝ 7.81 մ. (3 ս. և 2 արշ.): Ձեղունը կամարակապ է և առանց զմբէթի: Երկու նեղ և կարճ պատուհաններ լուսաւորում են եկեղեցին: Միակ դուռը այժմ փակուած է, իսկ արեւմտեան պատը քանդելով՝ եկեղեցին 6 մետր երկարութեամբ մեծացրուած է անտաշ քարերով և մի դուռն շինուած, որի կամարակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Յիւսասակ է սուրբ սանաբիս վէմն, նորոգեցան Բարխուդարն իւր կողակից Թանուսն Ռ... իսկ նորոգիւն Բ. ՌճՁ... իսկ դռան ձախ կողմում. Յիւսասակ է սուրբ սանաբիս խորհրդանոցն ձահնագարի կողակից Վառուն իւր ուրդի Պասալին.

Եկեղեցին պատած է պարսպով, որի մէջ բաց են թողուած ծակեր՝ հրացան արձակելու համար: Պարսպուած գաւթում կան մի քանի գերեզմաններ և նկատելի են սենեակների հետքեր: Թէ եկեղեցու և թէ պարսպի մէջ կան շատ գեղեցիկ իւսքեր, գլխաւորապէս գերեզմանների վրայից վերցրուած:

Եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու գտնւում է Մելիք Բարխուդարեանների ապարանքը, բաղկացած մի քանի դարադամներից, որոնց առաջը կան թաղակապ բակեր (դաշան). սրանցից մինի վրայ գրուած է.

Թվ. ՌՄԼԲ. ի վայելումն մելիք Բարխուդարի որթի Գաւիթ բէկս շինեցի ամառաքս Իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ապարանքից փոքր ինչ հեռու գտնւում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ հին և գեղեցիկ տապանաքարեր: Հետաքրքիր են մեծատունների գերեզմանաքարերը. սրանք երկու մետրից աւելի երկարութեան, 71 սանտ. բարձրութեան և մօտ 36 ս. լայնութեան քառակուսի քարեր են, որոնց երկու երեսների վրայ, գեղեցիկ նշխերի մէջ զանազան տեսարաններ են քանդակուած, օրինակ. մի առիւծ խեղդում է մի դառ, կամ մի իշխան գինի է ընդունում մի ծառայից, մի աշուղ էլ ածում է: Այս տապանաքարերի ներքին մասում դէպի ոտների կողմը, կանգնեցրած են 2¹/₄ արշ. բարձրութեան միակտուր քարեր, որոնց արեւմտեան երեսին խաչ է քանդակուած, իսկ արեւելեան կողմի ներքին մասում բարձրաքանդակ «օջախ» դուրս բերուած: Այս վերջինը նշանակում է, որ ննջեցեալը մեծ օջախից է եղել:

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ են, 472 տուն. 1871 ար. 1288 իգ. ընդամենը՝ 3159 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեպանութեամբ և օղեհանութեամբ:

Գիւղի մտաւոր վիճակը նախանձելի չէ. միմիայն անցեալ 1897 թ. բացուեց պետական միդասեան դպրոց: Գիւղացիների վարկն էլ բաւական ընկած է. սրանք յայտնի են որպէս կրթութեամբ, անհիւրասէր, խաբեբայ և զոդ մարդիկ:

Գիւղը այժմ պատկանում է Գոլուխանեանին, Աթաբէկեանին և Թիւրք Ռուստամբէկովին, մինչդեռ առաջները պատկանելիս է եղել Տաթևի վանքին, որովհետև Չահանդուխտ գշխոյի դաստակերտն է եղել, և սա իւր ամուսին, Սմբատի,

Միւսեաց առաջին թագաւորի հոգու փրկութեան համար 938 թուին նուիրել է Տաթևի վանքին ¹⁾:

Տեղից սկսած մինչև Զաքուի կայարանը շարուած են փոքրիկ կուրգաններ, որոնցից մի քանիսը այս տարի (1898) ամառը պեղեց Ռէօլէր գերմանացին: Գտնուեցան բրոնզէ մի դանակ, հուլունքներ և կաւէ ամաններ:

ԲԱՐԿՈՒՂԱՏԻ ՁՈՐ.

Բարկուշատի կամ ՂնՀէրի ձորն կոչուած է Բարկուշատ գետի ձախ ափը սկսած սատանի կամուրջից՝ մինչև Գառուտու գիւղը, որտեղ խառնուած են Բարկուշատի և Գորիսի գետերը: Այս ձորը ՂնՀէր և խոտ գիւղերի մօտ բաւական ընդարձակուելով՝ կազմում է մի գեղեցիկ հովիտ: Ձորի աջ ափն ընդհանրապէս շատ դառնալից է և դժուար մատչելի. տեղ-տեղ ծածկուած է ծառերով և թփերով, տեղ-տեղ էլ ահաղին ապառաժներով: Ձախ ափը, ընդհակառակը, բաւական թեք է, և տեղ-տեղ ունի առաջ ցցուած փոքրիկ սարահարթեր: Այս կողմումն են Հալիձոր, ՂնՀէր և խոտ գիւղերը: Բարկուշատ գետի ափերը ծածկուած են խաղողի այգիներով: Ձորի մէջ նկատուում են պղնձի հանքեր: Այլմասն շատ տաք է և խեղդիչ:

ՀԱԼԻՁՈՐ.—Գտնուում է Բարկուշատի ձախ ափին, ձորի լանջին: Արևմտահիւսիսային կողմում բարձրանում է Գեալին-դայան, որի առաջ ձգւում է Ղազանգուլտի ձորը, իսկ հարաւային կողմում, գետի դարձեալ աջ ափին, երևում է Հարանց անապատը, որ երկրաշարժի ժամանակ բարձրից իջել է ներքև: Տները քարաշէն են, միմեանց վրայ կիտուած, որոնց մինի կտուրը ծառայում է միւսին որպէս բակ և ճանապարհ: Կան մի երկու փողոց, որ շատ անկանոն և քարքարոտ են: Գիւղի կենտրոնում գտնուում է եկեղեցին, որ պարսպապատ է, գեղեցիկ և գմբէթաւոր:

Ձորը լի է խաղողի այգիներով, որի գինին շատ գովուած է:

¹⁾ Սխական եր. 263.

Բնակիչները բնիկ հայ լուսաւորչականներ են, 66 տուն, 283 ար. 252 իգ. ընդամենը՝ 535 հոգի: Պարապում են այգեգործութեամբ, երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

Գիւղը պատկանում է Տաթևի վանքին, որին նուիրել է Ժ. դարում Բաբէէն իշխանի Համասպուհի դուստրը ¹⁾:

Ժողովրդի մտաւոր գրութիւնը շատ աննախանձելի է. զրպրոց երբէք չեն ունեցել և հազիւ թէ 15 հոգի գրագէտ լինին. քացի սրանից էլ անհիւրասէր են:

Հալիձորից փոքր ինչ հիւսիս, դէպի ՂնՀէր, գետի ձախ ափին, մի բլրի վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ և սրա մօտ երկու խաչարձան տապանաքար, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Անուն Այ ես Տաւաշինս որդի Լիպաոսի գշալիձորոյ Թ. Կոպարս վնսարովն ոյ տաւանդովն սրանէս քարգործին հերենիք սվի որդիք քոնն եւր... քարգործն եկեղեցի շինեցան վարձն որ այվանս ես գայն նրայ դասման փոխաւէն քար արի որ նրայ հայրենիք յազգէ յազգ. սվ այս գիրս խափանելոյ ջանայ յիմոց կամ աւտարաց, յժը հայրապետացն նգովեալ եղիցի:..

Միւս կողմում.—Ես sr հայր վկայեմ. ես sr Սարգիս վկայ եմ:

Միւսի տապանագիրն անընթեռնելի է:

Այս բլրակից ներքև, գետի անմիջապէս ափին կան նոյնպէս տապանաքարեր, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Ի թվիս 267 ես Դրիգորիկ բագում աշխատութեամբ Էսի զառ ց սն սնկեցի գրուխքելուաց կեսս իգիս վայելուչ այ իշխանութեան ածասէր պառնացն Սմայասայ եւ հարազատին իւրոյ Տաւաշինին. ես Տաւաշինս գիր սվի հայրենեացս... Թէ ոք ի Հայոց... ի Տանկաց իւեցէ, ԼԾԸ հայրապետացն նգովեալ եղիցի:

ՂնՀէր.—Հալիձորից հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ, դէպի հիւսիս, Բարկուշատի ձախ ափին տարածուած է

¹⁾ Տես Սխական.

Ջնհէր զիւղը, բռնելով ձորի վերին լանջը: Այս զիւղը սոյն ձորի զիւղերից ամենից մեծը լինելով՝ գուցէ հէնց այս պատճառով էլ կոչուել է Ջինահայր, կամ Ջինուհայր, որ ոմանք էլ բառերի տեղափոխութեամբ Հայրաշէն են գրել: Ձորի վերին մասը, զիւղի արեւմտեան կողմը, պատած է ահագին ժայռերով, որոնցից մինը մի փոքրիկ քարախորշ է կաղմում, որ պաշտում է և վառուած մոմերից բոլորովին սևացել է: Ժայռի զագաթին էլ մի փոքրիկ, անմատչելի մատուռ կայ: Սրանից փոքր ինչ արեւելք ժայռերը վերջանում են, և մի փոքրիկ ձորակի մէջ բացւում են բաւական թուով մեծ և փոքր քարատակներ, որոնց մօտից հոսում է մի բարակ աղբիւր, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում: Այս աղբիւրի մօտ բղխում է և մի ուրիշ աղբիւր, շատ վարար, որ անցնելով ձորը՝ թափւում է Բարկուշատի մէջ: Գիւղի արեւելեան կողմում ևս կան քարայր-բնակարաններ, որոնց տեղացիք Հալիփօրի ծակեր են կոչում: Սրանցից մի քանիսի մէջ կան թոնիրներ:

Գիւղի զրեթէ կենտրոնում գտնւում է ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ բաւական մեծ և զեղեցիկ է, չորս սիւների վրայ հաստատուած, կամարակալ ձեղճով: Հարաւային դռան առաջ չորս սիւների վրայ բարձրանում է մի զեղեցիկ զմբէթ, որ ծառայում է որպէս զանգակատուն: Եկեղեցու պատուհանները փոքր են և նեղ. ներքուստ զարդարուած է խաչկալով և հինգ ջահերով: Եկեղեցու շուրջը կան հին և նոր զերեզմաններ: Մի ուրիշ զերեզմանատուն էլ կայ զիւղի արեւելեան կողմում, ուր կան խաչքարեր Ժ. Գ. դարից:

Գիւղի արեւմտահարաւային կողմում, ձորի մէջ ցցուած մի քերծի զագաթին տեղաւորուած է ս. Աստուածածնի անունով կուսանաց անապատը, որ շինել են 1676 թուին, Ազուլիսից զաղթած կոյսերը և վերանորոգել է մահս եսի Ազարիան և նրա որդի՝ Բենիամինը:

Կուսանոցը պարսպապատ է և երեք աշտարակներով պաշտպանուած: Վերի մասում գտնւում է մենաստանը, որ 17,4 մետր (8 սաթէն և $1\frac{1}{2}$ արշ.) երկարութիւն, 10,65 մ. (5 ս.) լայնութիւն և 9,6 մ. ($4\frac{1}{2}$ ս.) բարձրութիւն ունի և շի-

նուած է կոփածոյ անտաշ քարերով: Ձեղունը կամարակալ է և ունի մի փոքրիկ զմբէթ: Պատուհանները փոքր են և նեղ. միակ դուռը բացւում է հարաւային կողմում մի զաւթի մէջ, ուր կան մի քանի զերեզմաններ: Եկեղեցու արեւելեան կողմում, զրսից, մի խաչ կայ, որի մասին ասում են, թէ բժշկութիւն է տալիս օձից խալթուածներին, եթէ միայն նրանք խալթող օձից առաջ կարողանում են զալ և խաչը համբուրել:

Տաճարի վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Արեւմտեան կողմը, մի խաչի վրայ.

„Ես Հոգեմեղս կաճեցեցի զխաչս հօրն իմոյ Ասէայ. քվին Հայոց չլ:

Սեղանի որմի վրայ.

„Ձնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. քվին Հայոց ոճիւ: Ի Հայրապետութեան Սրբազան տառն Յակոբայ:

Սեղանի մօտի առաջին սեան վրայ.

„Ձնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. քվին Հայոց ոճիւ. Ի հայրապետութեան սրբազան տառն Յակոբայ. Եւ Ի թագաւորութեան Պարսից ճահ Սուլէյմանին, յԱրեւիսկոպոսութեան երկրիս տէր Յօհաննիսի:

Միւս կողմում, կամարի վրայ.

„Ազդմամբ սուրբ Հոգւոյն ես ամենամեղս մահեստի Ագրիս, որ եւ տեղեալ Ազուլեաց դաւեհն, եկի Ի ժողովարանն կանանց, եւ ետու շինել զեկեղեցիս Երչապատօք եւ սուրբ տաճք և օր տաք էր, որ էր յամի ծննդեան իննեկի քվին ոճիւ: Եւ աղաչեմ զամենեսեան, որ աստ կայ

յաղօքս ՚ի մէջ սահաբիս յիւել զմեզ եւ ծնողս մեր, զհայրն իմ մահեստի Եարդուլին եւ զմայրն իմ Հոիփսիմէն, եւ զկենակիցն իմ զՈսկին, եւ զորդիքն իմ զՊետրոսն եւ զԲենիամինն:

Սրա ներքեւ.

„Եւ անարժան մահեստի Բենիամին, որ եւ յերկրէն Գողթնեաց դաւժէն, եւ իմ որդի մահեստի Ագարին, որ եւ շինել Տանաւս եւս նորոգել սալն յիւստակ հոգւոյս կենակից Մարգարիսն, հանգուցեալ եղբայր մահեստի Պետրոսին իւր որդւոյն Նիկողայոսին, Հայրապետին, որդիքն իմ Յօհաննէսին, Մկրտչին, Կարապետին. թվին Հայոց ռնկթ ին, յիւսնէք ուոսայ Մուրաս յերկրէն Քրդսանս:

Գռան ճակատին

„Ի թվին տառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. ռընգ ին, իսկ Հայոց ռնիւ լն, եղեւ շինութիւն Եկեղեցւոյս և արդեամբք աղախնեաց, որք ժողովեալ կայաք աւս յԱնապաս՝ թուով անձինս ութսուն, զկնի ամաց շինութեան տանս շարժեալ զնացաք ոմանս յԱգուլեաց երկիրն եւ եկեալ ասէն եւ բազում աշխատութեամբ եւ նալով վասակոց իւրոց շինեաց զԵկեղեցիս, ապրելի դ ին, սկիզբն արարեալ սեպտեմբերի ր ին կասարեաց. վասն որոյ աղաչեմ զկնի մեր եկեալ քերցդ եւ կուսանացդ զԵրախսիք եղբօր մերոյ...:

Տաճարից փոքր ինչ ներքեւ գտնուում է մի բաւական մեծ, թաղակապ սեղանատուն, որի դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Զինեցաւ քւ ՌՃԿԹ յիւստակ է սեղանատունս որ ի երկրէն Գողթնիեաց ի գեղջէն Յղնայ ի Դլանի որդի Ռհանէսին եւ իւր որդի Ծասուրին:

Սեղանատնից էլ փոքր ինչ ներքեւ գտնուում է մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ:

Պարսպին կից կան մօտ 40 խուց և մի բաղանիք:

Նոյն պարսպի մէջ, եկեղեցու մօտ 1891 թուին Պալի-ժանց քահանայի ջանքով շինուած է չորս սենեակներից բաղկացած մի գեղեցիկ շէնք, Հայոց եկեղեցական-ծխական դըպրոցի համար: Մի աղբիւր ևս բերուած է այդ տեղ:

Այժմ անապատը բոլորովին անխնամ է թողնուած, իսկ դպրոցական շէնքում շուտով բացուելու է պետական դպրոց:

Գիւղը, շնորհիւ տանուտէր Զիրինեանի, ունի բաւական լաւ ճանապարհներ, որոնք գիւղի բարձրագոյն կէտից սկսուելով իջնում են մինչև Բաղարջալի ափը, որտեղ ձգուած են գիւղացիների խաղողի այգիները:

Բնակիչները բնիկներ են, Հայ լուսաւորչական. բնդամէնը 186 տուն, 804 արական և 705 իգական. ի միասին 1509 հոգի: Պարագում են զլիաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ:

Մտաւորապէս այս գիւղացիները բաւական բարձր են նոյն ձորի գիւղացիներից, որովհետև բաւական ժամանակ ունեցել են դպրոց և տասնեակ երեխաներ սովորում են Զուշու Հայոց թեմական և պետական դպրոցներում:

ԽՈՏ.— Զնէէրից Հաղիւ մի վերստ հեռու, դէպի արևելահիւսիս, նոյն ձորի ձախ լանջին տեղաւորուած է Խոտ գիւղը: Այստեղ հովիտը աւելի գեղեցիկ տեսք է ստանում, որովհետև այս լանջը, զլիսին ունենալով ահագին ժայռեր՝ ներքևի մասում լեզուաձև տարածուում է և մի փոքրիկ հարթութիւն կազմում: Թթենիներն ու խնձորենիները, որ ծածկում են այս հարթութիւնը և թանձր ստուեր արձակում ցրուած տների վրայ՝ մի գեղեցիկ տեսք են բնծալում գիւղին: Ոչ պակաս գեղեցիկ է նաև այն խոր ձորը, որ ձգուում է Զնէէրի և Խոտի մէջ, հիւսիսից, հարաւ: Այստեղ կոնաձև ժայռերն զիգուած են մէկը միւսից բարձր, որոնց միջով հոսում է մի փոքրիկ, չլստակ աղբիւր: Սա կոչուում է «Օխնած-ջուր», որովհետև, ասում են, թէ հին ժամանակներում Քրիստոսի մկրտութեան խոր-

Հուրդը կատարելիս, այստեղ էին խաչը ջուրը ձգում: Ժայռերի մէջ կան բաւական թուով արհեստական և մի քանի բնական քարայրներ: Այսպիսի քարայրներ կան նաև ձորի գլխին ցցուած ժայռերի մէջ, որոնցից մինի մօտ շինուած է ս. Գէորգ անունով մի փոքրիկ մատուռ:

Տները, գիւղի վերի մասում, կուտակուած են միմեանց վերայ, իսկ Հարթ մասում՝ ցրուած են այգիների մէջ: Միակ եկեղեցին թաղակապ է, անսին, առանց դմբէթի և աւանդատների. և թէպէտ շատ հին է՝ բայց ոչ մի արձանագրութիւն չունի:

Գիւղի արևմտեան կողմում, պաշտուող դարաւոր ծառերի տակ, կայ մի եկեղեցու աւերակ և դերեզմանաքարեր ժ. գ. դարից:

Գիւղի ճանապարհը սաստիկ քարքարոտ և շատ վատ է: Բնակիչները լուսաւորչական Հայեր են, ընդամենը 134 տուն, 482 ար. 427 իգ. ի միասին՝ 909 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ: Հողը պատկանում է Տաթևի վանքին, որին նուիրել է Գլեն իշխանը ՓԱ. դարի առաջին կիսում (1045 թ.): Եւ վերջերը՝ Տարսալիճ իշխանն էլ նորից վերադարձրել է նոյն վանքին իւր ձեռատունկ այգու հետ միասին ¹⁾:

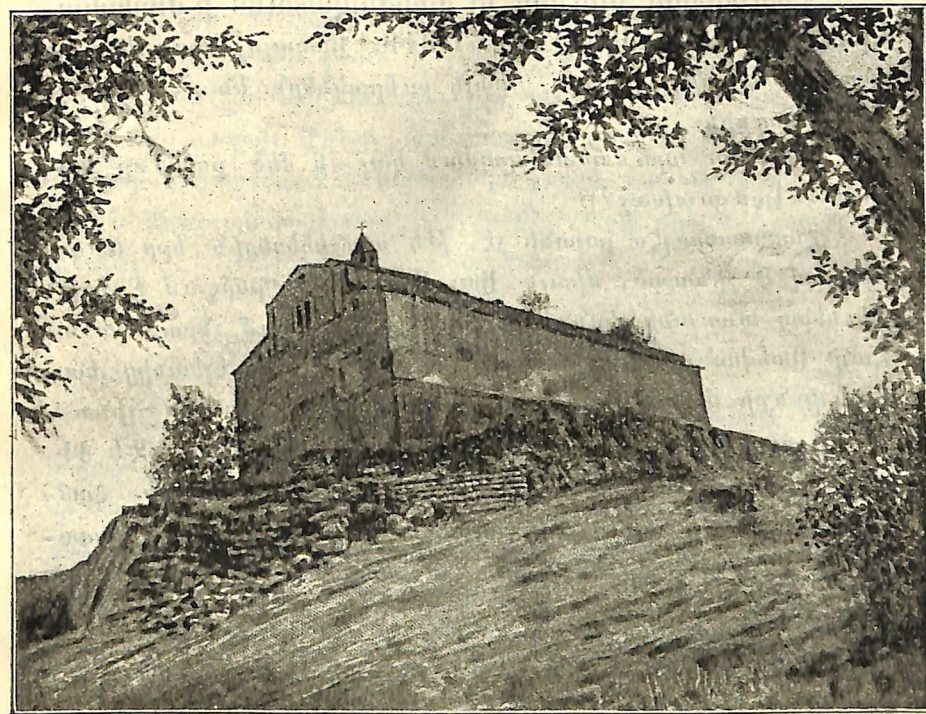
Ն Ջ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Վ Ա Ն Ք Ե Ր.

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ.

Գտնւում է Գորիսից դէպի հիւսիս, մօտ քսան քիլոմետր (20 վերստ) հեռաւորութեամբ, Աղ-օղլան գետի աջ ափին, մի փոքրիկ բլրի տափարակ գագաթին: Զուրջը կան մեծ և փոքր բլրակներ, որոնք, միմեանց ընդհարուելով՝ մի գեղեցիկ տեսարան են ներկայացնում: Վանքը պարսպապատ է և ունի մի դարպաս, իսկ գաւթում խցերի աւերակներ:

¹⁾ Սիսական, եր. 260.

Եկեղեցին սրբատաշ քարով շինուած, հռովմէական ճարտարապետութեան շէնք է: Երկարութիւնն է 21,3 մետր. (10 ս.) լայնութիւնը՝ 7,81 մետր. (3 ս. 2 արշ.) և բարձրութիւնը՝ 18,46 մետր. (6 ս. 2 արշ.) երկու կարգ վեցական սիւներով եկեղեցին բաժանուած է երեք հատի (nef), միջինը աւելի լայն՝ քան կողքերին: Հիւսիսային պատի վրայ էլ կան

Ծիծեռնավանք:

նոյնչափ կեղծ-սիւններ, որոնց վրայ, պատին կից, բոլորում են կեղծ-կամարներ: Այս սիւները քառանկիւնի են, ծաղկաւոր խարխիւներով, որոնց վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, իսկ սրանց վրայ գետեղուած են կամարակապ ձեղուններ: Միջին մասի ձեղունը աւելի բարձր է և կողքերից երկ-երկու պատուհան ունի, որոնց միջով ներքեից նայողին երևում են կողքի ձեղունների վրայ շինուած սենեակները: Մի սենեակ էլ սեղանի վերև կայ: Այստեղ մի փոքրիկ, կլոր ծակ ևս կայ, որի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ:

Եկեղեցին ունի երկու աւանդատուն, որոնցից հիւսիսայինի առաջ կայ մի գերեզման, ուր աւանդութեան ասելով, ամփոփուած է Պետրոս առաքելի ձկոյթ մատը (ծիծեռնը): Եօթն երկար և փոքր ինչ նեղ պատուհաններ առատութեամբ լոյս են սփռում: Երեք դռնից երկուսը այժմ ծածկուած են, բաց դռան կամարակապ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Նորոգեցաւ զաւիթս եւ զանգակասունս ի ժամանակիմ Իբրայիմ խանին... ԹՎ. ՌՄԻԲ: Սակայն այս յիշուած գաւթի ու զանգակատան միայն աւերակներն են մնում նայն դռան կողքին:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում կայ մի մեծ քար, որ կոչւում է Ազուաւխաչ¹⁾:

Հաստատապէս յայտնի չէ, թէ այս եկեղեցին երբ և ում ձեռքով է շինուած, միայն Ստ. Օրբելեանը կարգում է նրան Սիւնեաց անուանի վանքերի շարքում և յիշում նրա վանահայր Ստեփաննոսին Թ. դարի կիսին (844): Օրբելեանից յետոյ այս վանքի մասին աննշան յիշատակութիւններ են լինում, որոնք ցոյց են տալիս, որ սա կանգուն է եղել ՓԵ, ՓԶ և ՓԻ. դարերում²⁾: Այժմ մեծ ուխտատեղի է համարւում և համբաւման ու Ս. Խաչի օրը Զանգեզուրի բոլոր կողմերից հազարաւոր ուխտաւորներ են գալիս այստեղ, ու 1200—1400 ոչխար մորթւում: Վանքի մօտ գիւղ չկայ, ուստի և առանձին

¹⁾ Այս խաչի մասին աւանդութիւնը պատմում է հետեւեալը. — Ծիծեռնաւանքը շինելիս ահագին կաթսան տանում են գետը, ջրով լցնում և բերում կերակուր եփում բանուորների համար: Այս ժամանակ ջրի հետ մի օձ էլ է ընկնում կաթսան և մնում աննկատելի: Երբ կերակուրը եփւում է և հասնում է ճաշի ժամը՝ մի ագուաւ պտտւում է կաթսայի վերև և շարունակ կռկռում: Բանուորները ուշադրութիւն չեն դարձնում և նստում են ճաշելու, երբ ագուաւը ահագին կռկռոցով ընկնում է կաթսայի մէջ: Բանուորները կերակուրը պղծուած համարելով՝ թափում են, և ուրքան մեծ է լինում նրանց դէպի ագուաւն զգացած հիացումը՝ երբ կերակրի մէջ տեսնում են օձի մարմնի մասերը: Իսկոյն հասկանում են, որ ագուաւը փրկել է իրանց բոլորի կեանքը, ուստի և պտտանքում են նրան և մեծ հանգիստով թաղում վանքի արեւմտեան պատի մօտ, մի մեծ քարի տակ, իսկ օձի պատկերը նկարում վանքի սիւներից մինի վրայ:

Մինչև այժմ էլ այդ ագուաւը պաշտւում է, և երբ երեսները շուտ չեն սկսում քայլել, չեն «ոտնընկուում», տանում են այդ քարի մօտ, քարի առաջ մօմ վառում, մի մէկ կամ մի ձու գնում քարի տակ և երեսայի օտներին շուր ածում, հաւատալով, որ այսպիսով նա շուտով կսկսի քայլել:

²⁾ Սիսական եր. 268.

ոչ մի պահպանութիւն չունի վանքը. բայց որովհետև թուրքերըն էլ այդ վանքը զօրաւոր ուխտատեղի են համարում, կոչելով *Աշ-սղան*, և շատ անգամ ուխտ գալիս, այս պատճառով էլ վանքը անվնաս և մաքուր է պահւում:

Մինչև 1894 թուականը վանապահ քահանաները իւրացնում էին ուխտաւորներից ստացուած նուէրները, բայց այս թուից սկսած՝ շնորհիւ գործակալ Հայր Խոսրով վարդապետի, որ ս. Խաչի տօնին գնում է անձամբ հսկելու արդիւնքի վրայ, հաւաքւում է և պահւում վանքի նորոգութեան վրայ ծախսելու նպատակով: Մինչև այժմ հաւաքւած է 250 ռ.: Այժմ վանապահ կարգուած է Խընածախ գիւղի քահանայ արժ. Տէր Արսէն Աստուածատրեանը, որ միայն ուխտի օրերն է այնանդ լինում:

ՊԱՆՏԱԼԷՕՆ ԲԺՂԿԻ ՄԱՏՈՒՌԸ.

Ղարաղշլախ հայաբնակ գիւղի արեւելեան կողմում բարձրացող բլրակի վրայ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի մատուռը, որ նոյնպէս մեծ ուխտատեղի է: Սա մի հասարակ, բաւական մեծ մատուռ է, որի մէջ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի գերեզմանը: Սրա տապանաքարը սկզբում մի հասարակ կոճղ է եղել, բայց յետոյ շուշեցի Թ. Թամիրեանի ծախքով քար է ձգուած: Այս մատրան մօտ գտնւում է մի ուրիշ, շատ փոքրիկ մատուռ ևս, որի մէջ նոյնպէս մի գերեզման կայ: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն ժողովուրդն ասում է, թէ այդ գերեզմանը «Ջահգաղին» է:

Ժողովուրդը Պանտալէօն բժշկին պարոն Պիօ է կոչում և մեծ հաւատով վերաբերում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԻԵՐԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

Զանգեզուր գաւառամասի այն գիւղերում, ուր այժմ թուրքեր են վերաբնակուած՝ կան բաւական թուով Հայոց հին, աւերակ եկեղեցիներ: Սրանք ընդհանրապէս ճարտարապետական

տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին: Սրանցից շատերը դեռ ևս կանգուն են, միւսները կիսով կամ բոլորովին քանդուած: Մահմետականները եթէ հիմնովին չեն աւերել այս եկեղեցիները և քարերը տարել գործ ածել՝ նրանց շահագործել են՝ դարձնելով առաւելապէս խոտանոց, գոմ, կամ ոչխարի փարախ: Այսպէս՝ Ջիջիմլի գիւղի սրբատաշ, հրաշալի եկեղեցին քանդուած է և նրա քարերով մզկիթ շինուած: Հերիկի, Մերիկի, Բայենդուրի, Հոջասի, Փջանիսի, Չրախլուի եկեղեցիները խոտանոցներ են դարձուած, Կատոսի, Սունասարի, Ղորղաճի եկեղեցիները իբր փարախ կամ գոմ են ծառայում: Նոյն զրուածեան մէջ է նաև Ալիդուլի-ուշաղի թրքաբնակ գիւղի ժայռի մէջ փսրուած փոքրիկ եկեղեցին, որից փոքր ինչ բարձր կան քարայրներ և հնձաններ ու դիպիճաղ (կարաս) ¹⁾:

¹⁾ Զանց ենք առնում նկարագրելու քրդաբնակ և թաթարաբնակ գիւղերը, որովհետև դրանց մէջ ոչ պատմական և ոչ էլ ճարտարապետական տեսակէտից նշանաւոր մի որևէ բան կայ: Իրանք հայկական գիւղերից տարբերուած են միայն նրանով, որ աւելի կեղտոտ են և տներն էլ աւելի հասարակ:

Բ Ն Ա Կ Ի Չ Ն Յ Ի

Զանգեզուրի շրջանում բնակում են Հայեր, թաթարներ և ճստակեաց քրդեր:

Քարաւունջեցի կին:

ՀԱՅԵՐԻ մեծագոյն մասը բնիկներ են համարուած, իսկ փոքրագոյնը՝ Պարսկաստանից 1828 թուին եկած գաղթականներ են: Բայց բնիկ համարուածներն էլ, ինչպէս երևում է,

Հին ժամանակներում տարբեր տեղերից եկած վերաբնակուած են այստեղ, որովհետև բարբառներով տարբերում են: Այսպէս, օրինակ, առանձին բարբառներով են խօսում.

ա. Գորիս և Քարահունջ.

բ. Խնձորեսկ և Մինքենտ.

Գորիսեցի. — Մանուշար բէկ Մելիք-Հիւսէյնեան:

գ. Տեղ, Կոռնձոր և Արաուզ.

դ. Ղարաղշլաղ, Հարար և Մաղաուզի Ղարաղշլաղ.

ե. Խոզնաւար, Զէլվա և Խնածախ.

զ. Զնէր և Խոտ.

է. Հալիձոր:

Իսկ Կորի, Ալիգուլի, Մաղանջուլ և Քարաշէն գիւղերի Հայ բնակիչները Պարսկաստանից գաղթականներ են:

Թէ մարդաբանական և թէ ազգագրական տեսակէտից սրանց մէջ կան տարբերութիւններ, սակայն շատ անշան:

Հնդհանրապէս կարելի է ասել, որ սրանք միջահասակ են, (1632 միլլիմետր),¹⁾ աւելի բարձր քան Նախիջևանի (1616 մ.) Ղարուր-Պարալագեղի (1626) և Օրդուբադի (1629) գաւառների Հայերը, բայց աւելի ցած քան Ջամախու (1634) Ջիբրալիլի (1640 մ.) Ջիվանշերի (1650), Փանձակի (1657) Թիֆլիսի (1652) և Բագուի (1690) Հայերը:

Կուրճքերը Կովկասի բոլոր Հայերի կուրճքերից լայն են — 851 միլլիմետր. 36 միլլիմետրով աւելի բարձրութեան կիսից, և սաստիկ մազոտ:

Վզերը՝ կարճ են:

Ոտները և ձեռքերը՝ հասակի համեմատութեամբ՝ երկար են և հաստ:

Ոսկրային սիստեմը լաւ է զարգացած, այն-ինչ մկանային՝ միջակ:

Սրանք թէև բրաշիսեֆալ (կարճակաւաւուն) են, սակայն գլխի յետևի, ծոծրակային մասը հարթ է և շեղում է բոլորակ ձևից: Ճակատը լայն է, յոնքերը մեծ մասամբ սև ու հաստ. արտևանունքը սև, աչքերը նշաձև, երկարաւուն և սև: Քիթը մեծ է և նրա մէջքը հարթ. կողքերը տափակ և կախ ընկած չեն: Այտոսկրները փոքր ինչ դուրս են ընկած, որ հետևանք է մկանային սիստեմի լաւ զարգացած չլինելուն: Բերանը մեծ է, շրթունքները հաստ և կարմիր, ատամները սաստիկ սպիտակ. ծնոտը բաւական զարգացած և սուր: Ականջները մեծ են և դէպի առաջ ցցուած, փափախի ազդեցութեամբ: Մազերը սև են և կոշտ:

Բնաւորութեամբ Զանգեզուրցիւն կոպիտ է, կասկածոտ,

¹⁾ Пантюховъ. Къ статистикѣ Кавказской паталогіи. т. 3.

ճածկամիտ և խորամանկ: Մի քանի գիւղեր էլ, ինչպէս Տեղ, (որքան լսել ենք) կռուարար են և բանասարկու:

Կրթութիւնը միանգամայն բացակայում է, նոր սերունդից շատ քչերն են դպրոց յաճախում, որովհետեւ այս ամբողջ տտիկանական շրջանում չորս տարրական պետական դպրոց կայ, իսկ հին սերունդից հազիւ 2,4% ¹⁾ դրագէտ լինի:

Բարոյականութիւնը բաւական ընկած է և շարունակում է զգալի կերպով ընկնիլ: Գորիս գիւղը զոհ է գնում Նոր-Գորիսին, միւս գիւղերը ապականում են Բագուից վերադարձած ախտաւորուած և բարոյապէս ապականուած երիտասարդների միջոցով: Խնձորեսկ գիւղը փոքրիկ Փարիզ է դարձած, ուր նոյն-իսկ անծանօթ այցելուին նախկին նահապետական ամօթ-խած կիներ կուրծքը բաց է դիմաւորում՝ հրապուրելու:

Այն, մեծ և կործանիչ է Բագուի ազդեցութիւնը այս դաւառի վերայ: Ամեն տարի հազարաւոր, մարմնով և հոգով աւուղջ երիտասարդներ, տնտեսական պատճառներից ստիպուած, գոցէ մասամբ էլ Բագուի հարստութեան և վայելքների հրապուրից գրաւուած, դիմում են Բագու: Այստեղ առաջին իսկ վայրկեանում չստանալով այն երազած վարձատրութիւնը՝ նրանք մի առ ժամանակ, քանի դեռ փող ունին, մնում են անգործ և ժամանակը անց են կացնում վայելքների մէջ. — իսկ երբ գիւղից բերած դրամները հատնում են՝ այն ժամանակ նրանք ճարահատեալից բաւականանում են ամսական 10—15 քուրջի ռոճիկով, որով ամենահամեստ կեանքն անգամ չեն կարողանում վարել: Այնուհետեւ խոնաւ և մութ բնակարանը մի կողմից, կանոնաւոր, թարմ սնունդի պակասութիւնը միւս կողմից, շարունակ և միատեսակ աշխատանքը երրորդ կողմից օրէց օր խլում են նրա երկաթի աւուղջութիւնը և կամաց կամաց կմախք դարձնում: Կարճ միջոցից արդէն նրանք սկսում են տանջուիլ վեներական, ոսկրացաւի, ստամոքսի հիւանդութիւններով: Պատահական փորձանքներն էլ միւս կողմից դա-

¹⁾ Թաթարները 0,1, քրդերը՝ նոյնպէս 0,1. հմտ. СБОРНИКЪ СТАТ. ДАННЫХЪ ПО ЕЛИС. ГУБ. ИЗД. 1886 Г. — Այստեղից է վերցրած նաև բնակիչների թուերը:

լիս են խլելու մինից ձեռքը, միւսից ոտը, երրորդից ամբողջ կեանքը՝ ձգելով մազուլի ամբարը, կամ գլորելով «վիշկայի» բարձրութիւնից: Մի քանի տարիներից յետոյ, արդէն Ֆիզիքապէս և հոգեպէս մաշուած, վեներական ախտերով ապականուած, վերադառնում են նրանք տուն, տանելով մի քանի շուայլութեան նիւթեր՝ օրինակ թաւշեայ մուշտակ, ապարանջան, թանգագին կտորեղէններ, իբր ընծայ իրանց գերդաստանին կամ ամուսնուն: Այստեղ այժմ նրանք իրանց շատ բարձր են զգում մնացածներից. սրանք չգիտեն ռուսերէն, սրանք գաղափար չունին բողոքի և պատուական գինիների, խաւիարի և այլն մասին, սրանք կոպիտ են իրենց շարժուածքների մէջ, կանայք հրապուրող և կանչող չեն: Ուստի Բագուից վերադարձած, լուսաւորուածներն սկսում են բարձրից նայել նրանց վրայ, որքան կարելի է լաւ հագնուել, խօսելիս որքան կարելի է շատ ռուսերէն բառեր (համարեա բոլորն էլ աղաւաղուած) գործածել, լաւ խմելիքներից և կերակրներից խօսել և ընկնել հարսների յետեից: Պէտք է ասել, որ հարսներն էլ շլանում են դրանցից, և նրանց համարձակ, արդէն վարժուած քայլը շատ շուտ թակարդի մէջ է ձգում նրանց ու մի մի սոսկալի ախտ պարգևում: Իսկ սրանց դժբախտ կանայք, ու նրանց բացակայութեան միջոցին առաքինութեամբ համբերել էին՝ նկատելով նրանց այդ վարմունքը՝ լզում են նրա դէմ վրէժխնդրութեան ոգով և երբ նրանք կրկին Բագու են դիմում, և երկար ժամանակ չեն վերադառնում, իրանք էլ հետևում են իրանց ամուսինների ընթացքին... Կրկին է վերադառնում ամուսինը, կնոջ մասին շուռնջներն ու ակնարկները հասնում են ականջին. նա իրեն վիրաւորուած է զգում հասարակութեան առաջ, նա ստոր դաւաճանութիւն է համարում կնոջ վարմունքը, բոլորովին մոռանալով իւր արածները: Սկըսում են կռիւներ, ծեծ... և կնաթողութիւն...:

«Պարկեշտներ»-ի ամուսինները խրատում են այդպիսի դէպքերից, օր առաջ վերցնում են իրենց կանանցը և տանում Բագու, այնտեղ, Բալախանում, մի յետ ընկած, փոքր և խոնաւ տեղակում տեղաւորում: Բայց տես որ խեղճ կիներ չի կարո-

դանում այստեղ ազատ մանգալ՝ նրա տարազը ամենքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում, շատերը ծաղրում են: Եւ ահա մի քանի ամսից նա թողնում է իւր տեղական հանդերձը և վրաց-նակ հագնւում: Կտրուած ազգականներից և բարեկամներից, զրկուած գիւղական անդորր կեանքի վայելքներից, զրկուած այն ընդարձակ, լայն հորիզոնից, պայծառ երկնքից ու մաքուր օդից՝ խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ ժամանակը միայնակ տանը անցկացնել, սպասելով որ ուշ երեկոյին գալ իւր ամուսինը: Չկան այստեղ բարեկամներ, ծնողներ, և եթէ կան համագիւղացիներ՝ նրանք էլ ցրուած են, հեռու են կենում և դժուար է ամեն անգամ գնալ նրանց մօտ, իսկ տեղացիների հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունի. նրանք օտար են իւր համար: Եւ ահա խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ օրը անցկացնել տան մէջ, զուրկ նոյն-իսկ մի փոքրիկ բակից, որ յիշեցնէր նրան իւր հայրենի դաշտերն ու այգիները: Երբեմն էլ դատապարտուած է մնալ խանութի տախտակով կտրուած յետի մասում, ուր արեգակի լոյսը երբէք չի թափանցում: Ստիպուած է դիտել միշտ ծխապատ և ամպամած երկինքը, կարօտել արեգակին, և ներշնչել ապականուած, վատառողջ օդը...

Ահա այսպէս թաւամում է օտար երկրում գանգեղուրցի կինը, կտրուած իւր ճննդավայրից, ուր երբեմն վերադառնում է նորից՝ երբ ամուսինը ֆիզիքապէս քայքայուած և հարմարած՝ այլ ևս անկարող է լինում բանուորական կեանքին զիմանալ:

Այսպէս՝ օրէցօր դադարկում է Զանգեզուրի գաւառը՝ բաղմաթիւ գաղթականներ տալով Բալխանուն և Սև քաղաքին: Եւ այդտեղի փչացած, հաշմացած, ֆիզիքապէս և հոգեպէս մաշուած խմբերը վերադառնում են հայրենիք, իրենց ախտերը տարածելու և նոր, ժառանգական հիւանդութիւններով օժտուած սերունդ յառաջացնելու:

ՔՐԻՒՆԲԸ ԳԼԽԱՆՈՐԱՊԷՍ ԲՆԱԿԼՈՒՄ ԵՆ ՀԱՔԱՐԻ ԳԵՏԻ ջրաբաշխում: Սրանց մասին տիրող ամենահաւանական կարծիքն այն է, թէ 1589 թուի պարսկա-տաճկական պատերազմի միջոցին սրանք տաճկաց զօրքի մէջն են եղել և որպէս տիրա-

պետող՝ մնացել են այստեղ: Յետոյ, երբ այս կողմերը կրկին Պարսից ձեռքն են անցել՝ պարսկական քաղաքակրթութիւնը ահազին ազդեցութիւն է ունեցել սրանց վրայ: Սրանք բոլորն էլ ձիա են: Խօսում են աղաւաղուած թուրքերէն լեզուով. շատերը մոռացել են իրենց մայրենի, քրդերէն լեզուն, և միայն քչերը գիտեն: Իրենց կեանքի եղանակով, պարապմունքով, ընտանեկան և հասարակական նիստ ու կացով այստեղի քրդերը թաթարներից չեն տարբերւում. չկալ տարբերութիւն նոյն իսկ նրանց դէմքի և հագուստի մէջ:

Քուրդն էլ հագնւում է թաթարների սովորական տարագով և հինայ է գնում մագերն ու եղունգները: Քրդուհին էլ չէ զանազանում թաթարուհուց. նա ևս հագնւում է Ատրպատականի թաթարուհու հանդերձ, և նոյնպէս կենդանի և խորամանկ է՝ ինչպէս և ամէն մի թրքուհի:

Քրդերը վայրենական բարքեր ունին, քաջ և ճարպիկ են:

Սրանց մէջ սաստիկ տարածուած է արեան վրէժխնդրութիւնը, գողութիւնը և աւազակութիւնը: Սրանք կիսանստակեաց կեանք են վարում. ամառները քոչում են դէպի եալլաները, ձմեռները վերադառնում իրենց գիւղերը: Քոչելու սովորութիւնը այնքան մեծ արմատ է ձգել, որ քոչում են մինչև անգամ ոչ մի գլուխ անասուն, նոյն իսկ վրան չունեցողները: Եւ դեռ սա բաւական չէ՝ մէկ էլ տեսաք՝ մի քանի ընտանիք, որոնց դիւր չի գալիս իրենց գիւղը, թողնում են այն և գնում 20—30 քիլոմետր հեռու մի նոր գաղութ հիմնում և սկսում այնտեղ ապրել: Եւ երբ այդպիսի գաղութների բնակիչներին հարցնում էք, թէ ո՞ր տեղացի են, նրանք երբէք իրենց նոր գաղթատեղի անունը չեն տալիս, այլ այն հիմնական գիւղի, որտեղ գաղթել են: Իսկ մի որոշ ցեղի կամ տոհմի պատկանողները միևնոյն հարցին միշտ պատասխանում են. «Ես այս ինչ ցեղից եմ». օրինակ Սոֆուլին երբէք չի ասի, թէ ինքը այս կամ այն գիւղիցն է, այլ միշտ՝ «Ես սոֆուլի եմ», թէև այս անունով ոչ մի բնակավայր չկալ:

Միւսնոյն ժամանակ քրդերը շատ տղէտ և սաստիկ նախապաշարուած են ¹⁾։

Զանգեզուրի գաւառամասի թաթարները նոյնն են, ինչ որ Սիսիանիւնը ²⁾։

¹⁾ Քրդերի վերաբերութեամբ օգտուել եմ պ. Զեյնսկու. Исследование
экономического быта государственных крестьянъ въ Зангезурскомъ уѣздѣ.
²⁾ Տես Սիսիան.

Բ Ն Ա Կ Ա Ր Ա Ն.

Զանգեզուր գաւառամասի տիպական բնակարանները արհեստական քարայրներն են, որոնք տեղական բարբառով քրատակ (քարի տակ) են կոչուած։ Հին ժամանակներում այս գաւառամասի գրեթէ բոլոր բնակարանները այդպիսի այրեր են եղել, իսկ այժմ բացի նրանցից շինուած են և շարքայէն և կանոնաւոր տներ, հետզհետէ ժողովուրդը դուրս է գալիս այդ հին և նոր քարատակներից, շինուած է կանոնաւոր, երկարկանի տներ, իսկ քարատակները գործ է ածուած կամ որպէս գոմ և կամ որպէս խոտանոց։

Քարատակները փորուած են և փորուած են ձորերի լանջերին, քիթների մէջ։ Ընդհանրապէս դռան վերեւ մի ծակ է թողնուած, իբր լուսամուտ, թէև կան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին պատուհան չունին։ Նրանք բաղկացած են միայն մի մեծ սենեակից, թէև կան և երկու սենեակ ունեցողներ։ Դռան մօտ, անկիւնում շինուած է մի օջախ, որի վերեւում, մի փոքրիկ անցք է բաց արած՝ իբր ծխնելոյզ։ Մի քանիսի մէջ էլ, մանաւանդ հսերի, թոնիր կայ թաղուած։ Պատերի մէջ բնականից պահարաններ, դարակներ և նստարաններ են փորուած։ Բոլոր պատերը սևացած են ծխից, որովհետև օջախը կամ թոնիրը վառելիս՝ սարսափելի ծուխ է տիրում։ Բոլոր քարատակներն խոնաւ են, մի քանիսն էլ գարնան չորդ անձրևների ժամանակ կաթում են, այնպէս որ բնակիչները գրեթէ առանց բացառութեան ոսկրացաւ ունին։

Այսպիսի բնակարաններում կահ-կարասիք չկան։ Մի երկու կապերտ և գուցէ մի գորգ—ահա նրանց ամբողջ կահաւորութիւնը։ Քնում են գետնի վրայ, անկողինները թաղիքների վրայ ձգելով։ Հիւր եկած միջոցին միայն փռում են գորգը, վերան մի ներքնակ ձգում և մի բարձ դնում, որ հիւրը նստի և բարձին կռթնի։

Մի պղնձէ գիւզում կամ կուժ, մի քանի կաթսայ, մի սինի, մի քանի պղնձէ ափսէ, մի թաս, մի մեծ դանակ, մի քանի փայտէ գդալ, մի կասկարա,—ահա խոհանոցի բոլոր պիտոյքը։

Նոր շինուող կանոնաւոր տները ընդհանրապէս երկարկանի են, իւրաքանչիւր յարկը առաւելապէս մի նրբանցքից և մի մեծ սենեակից և կամ միայն երկու սենեակից բաղկացած, առանց նրբանցքի։ Ներքին յարկի յատակը սովորաբար չեն տախտակում, այլ միայն վերի յարկինը։ Զատ հազիւ է պատահում, որ առաստաղը տախտակեն։ Պատուհանները մեծ են լինում և ապակի ձգուած։ Պատշգամբի ձողերը սովորաբար

բաւական գեղեցիկ են լինում, բայց ներկում չեն, ինչպէս և ոչ պատուհանները, ոչ դռները և ոչ յատակը:

Այսպիսի բնակարաններում նկատուում են մի քանի եւրոպական աթոռներ, սեղան, երբեմն պատի ժամացոյց, բայց ընդհանրապէս չատակին թաղիքներ են լինում փռուած, պատին կից ներքնարկներ ձգած, կապերտով ծածկած, և կողքին բարձեր դրած:

Տեղացիք սիրում են ծալապատիկ նստել, և աթոռներ շատ քիչ են գործ ածում:

Սենեակները տաքացնում են թիթեղեայ վառարանով, թէև իւրաքանչիւր սենեակի մէջ շինուած են նաև «բուխարի»:

Իբր խոհանոց գործ են ածում կամ ներքին չարկի սենեակներից մինը կամ հին տունը, իսկ ամառը պատշգամբի ծալքերից մինում, սենեակի պատի շարունակութեան մէջ շինուած «օջախը», որ մի կիսաբոլոր բացուածք է և ունի ծխնելոյզ:

Նոր Գորիսի գրեթէ բոլոր տները մի յատակագծով են շինուած. — Միւսնոյն ուղղութեամբ ձգւում են մի երկար դահլիճ, ծալքերին մի մի փոքրիկ սենեակ, որոնցից մինի հանդէպ գտնւում է խոհանոցը, միւսի՝ նոյն մեծութեան մի սենեակ, իսկ վերջինիս և խոհանոցի մէջ տարածւում է միւսնոյն լայնութեան պատշգամբ: Երկարական տներում մի փոքրիկ պատշգամբ էլ դահլիճից փողոցի վրայ է նայում: Տան առաջ տարածւում է մի փոքրիկ պարտէզ, խնձորի, կեռասի և այլ ծառերով: Զատերի պարտէզներում կան ջրհորներ:

Սուտքը միշտ դարբասից է, որ շատ մեծ է և բացւում է փողոցի վրայ, պարտէզի և տան մէջ թողնուած բաց տարածութեան առջև:

Տների կտուրները տախտակներով եռանկիւնաձև ծածկուած են:

Պատուհանները մեծ են, մի քանիսը երկաթէ վանդակապատով, միւսները առանց նրան: Դռները երկփեղկանի են: Առանց բացառութեան, բոլորի յատակներն էլ տախտակած են. իսկ առաստաղները տախտակած են լինում միայն հարուստներինը, միջակ կարողութիւն ունեցողները՝ առաստաղին սպիտակ կտոր են մեխում, որը 2—3 տարին մի անգամ պոկում և լուանում են: Դռներն ու պատուհանները ընդհանրապէս սպիտակ գոյնով ներկուած են: Սենեակները տաքացնում են առաւելապէս թիթեղեայ վառարաններով, իսկ մի քանի տներում՝ նաև հողանդական վառարաններով, թէպէտ «բուխարիներ» այստեղ էլ կան:

Վահաւորութիւնը եւրոպականի և ասիականի խառնուրդ է ներկայացնում:

Ձ Գ Ե Ս Տ Ե Ռ Զ Ա Ր Դ.

Ա. Կ Ա Ն Ա Ն Յ.

Վանաչք սովորաբար երկու ձեռք շոր են ունենում, մինը՝ ասորի, որ ամենայն օր հագնում են, իսկ միւսը՝ հարաւայեղ, որ միայն տօն օրերը և հիւր գնալիս են գործ ածում: Այս երկու տեսակ շորերի տարբերութիւնը շատ մեծ է. որքան հասարակ, կեղտոտ և պատառոտուն է առաջինը՝ նոյնքան թանգագին, մաքուր և նոր է երկրորդը: Նոյն իսկ ամենահարուստ մարդու կինը տան մէջ երբէք մաքուր և վաշելուչ չէ հագնւում: Նոյնն են և տղամարդիկ. — Խնձորեսկի առաջին հարուստը, որ 50,000 ռ. աւելի կարողութիւն ունի՝ այնպէս զգեստ է հագնում սովորական օրերը՝ որ տասնեակ տեղերից կարկատուած է և՛ ինչպէս ասում են՝ «չուլը չին բարև է տալիս», իսկ նրա կինը ոտաբութիկ է գնում ջուր բերելու, մինչդեռ նրանց տանը կան թանգագին մահուդից կարած հանդերձներ մարդու համար և թաւշեայ մուշտակ՝ կնոջ համար: Տնամէջ այսպէս հասարակ և վատ հագնուելը ոչ թէ ժլատութեան հետեւանք է, այլ սովորութեան: Եթէ հարստի կինը ամառը ոտնաման է հագնում՝ գիւղի կանաչք բամբասում են նրան, թէ տեսէք, զարմացնել է ուզում, որ ինքը հարուստի կին է: Եթէ կինը աշխատում է ամենայն օր ճաշակով և մաքուր հաբնուել, ոչ միայն զրացիներն են բամբասում, թէ կամենում է մարդկանց դիւր գալ, այլև ամուսինը կասկածում և խանդոտւում, կուռն է նրա հետ: Սակայն Բագուի աղղեցութեամբ այս սովորութիւնը հետզհետէ վերանում է: Բագուից վերադարձած երիտասարդն աշխատում է ամէն օր մաքուր և լաւ հագնուել, շատ անգամ էլ փոխում է տեղական տարազը և եւրոպական շորեր հագնում: Նրա ընտանիքն էլ նրան հետեւելով աւելի լաւ է հագնւում: Վանաչք զգեստի վերաբերութեամբ աւելի պահպանողական են, քան տղամարդիկ, և միայն ծալքայեղ դէպքում համաձայնում են տեղական տարազը փոխել: Այսպիսի ծալքայեղ դէպքեր յառաջ են գալիս միայն այն ժամանակ, երբ երկար ժամանակով տեղափոխւում են Բագու և կամ ուրիշ քաղաք: Այսպիսի դէպքերում նրանք միշտ գերադասում են Թիֆլիսի վրացական տարազը, և համարեա՝ ոչ մի զանգեզուրցի կին տեղական զգեստից չի անցել եւրոպական գլխարկի: Նոյն իսկ երբ ուրիշ քաղաքից եկած, եւրոպական գլխարկ ծածկող աղջիկները գործիւներին հարս պէտք է դառնան՝ նրանցից

միշտ պահանջում են, որ գոնե վրացական ձևի փոխեն իրենց յարգա-
րանքը և միայն կրթուած երիտասարդների խիստ ընդդիմադրութիւնը
մի կերպ կարողանում է նրանց եւրոպական տարազով մտցնել իրանց
նահապետական ընտանիքի մէջ:

Կանանց զգեստները սովորաբար իրենք կանաչք են կարում,
սակայն Բագուի ազդեցութեամբ լոյս են ընկել կանանց զգեստ կարող
տղամարդ դերձակներ. միմիայն Խնձորեսկում 35 դերձակ կան, որոնց
կարի մեքենաների ձայնը, որ դալիս է քարատակներից՝ մի տեսակ
հակադիպութեան տպաւորութիւն է անում:

Ընդհանրապէս կանանց շորերը կարմիր են, միայն պառաւների
արխալուղը կանանչագոյն է լինում: Աղջիկների զգեստներն էլ բոլոր
րովին նոյնն են, միայն սրանք իրաւունք չունին գլխի յարդարանք
կրելու, այլ մի կարմիր կամ սպիտակ «եպլուխ» են կապում:

Կանանց զգեստը բաղկանում է հետևեալ մասերից.

Զապիկ.—Կարում են առաւելապէս ալըշի և կարմիր մահուդ-
վարի կտորներից, երբեմն էլ կարմիր ալըշից: Երկար է լինում և իջ-
նում է մինչև ոտները: Աուրձքը ամբողջապէս և առաջի երեւացող
մասերը կարում են ալըշից կամ կարմիր մահուտվարուց, իսկ մէջքը և
յետևի չերեւացող մասը՝ շէլէյ:—Աուրձքը բացւում է մինչև գոտկա-
տեղին և երբեմն դալթանի՞ կոճակներով՝ կոճկւում:

Զապկընկեր.—Կարում են խամ շիլից, սպիտակ կամ կապույտ
խամ կտաւից, փողերը նեղ են և երկար: Վերին ծայրը դարձուած է
և «խոնջանադարձ» կարուած, որի միջով անց է կացրած բամբակեայ
կամ բրդեայ մի կապ—խոնջան—որը մէջքին կապելով՝ մի կողմում
հանգուստում են:

Զապկընկերի ծայրերը դնում են փողփողի մէջ. սա թաւիշեայ
կտորից երկու վերջով լայնութեան և ոտի հաստութեան համեմատ մի
կտոր է, երկու ծայրը միմեանց հետ կարած:

Արխալուղ.—Կարում են մեծ մասամբ կարմիր շալից, չիթ աս-
տառով. հարուստները՝ մետաքսից կամ ուրիշ կարմիր կտորից, միւս-
նոյն գոյնի չիթի աստառով, իսկ պառաւները՝ մարինոսի կտորից, մուգ
գունաւոր չիթի աստառով: Տնամիջի արխալուղը սովորաբար կարում
է կարմիր չիթից, աւելի հասարակ չիթի աստառով: Արխալուղը բաղկա-
նում է երեք կտորից—մէջք և երկու փէշ: Փէշերից իւրաքանչիւրը
լինում է մէջքի կէս մեծութեան, և կարուած է նրա հետ վերևից
մինչև գոտկատեղին, իսկ աչտեղից ներքև, բաց է: Գոտկատեղու մօտ,
երկու կողքերին կարուած են մի մի գրպան: Մէջքը բիւզմա չունի
որով և՛ գլխաւորապէս տարբերւում է սիսիանցու արխալուղից: Փէ-
շերն իջնում են ճակներից մի քիչ ներքև: Աուրձքը եռանկիւնաձև

բացուած է և գօտկատեղում կոճկւում է 2—6 արծաթի ռուբլիանոց-
ներով: Այս ռուբլիանոցները իբր կոճակ են ծառայում, որոնց համար
կանթեր են շինել տալիս և երկ երկու կամ երեք երեք միմեանց
կպցնում:

Թւեքերը հասնում են մինչև մատների ծայրերը՝ միայն արմուկի
մօտից եռանկիւնաձև կտրուած են, կանաչ դանաւուղից աստառ ձգած,
և եզրերին եռանկիւնաձև դասաւորուած արծաթի «խալ» կարած: Միւս-
արծաթէ թելի սնամէջ ոլորուածք է, 4-5 սանտիմետր երկարութեամբ:
Արմուկից բարձր էլ կարում են արծաթէ գնտաձև կոճակներ (Բի-Բիշէ)
կամ նշաձև և նշաչափ սնամէջ արծաթ (Խի-Խի):

Արխալուղի բոլոր եզրերին կարում են կանաչ դանաւուղի կամ
կարմիր մահուդվարի կտորից մի մատնաչափ լայնութեան «Գոյ» (Ժա-
պաւէն):

Հարսանեկան արխալուղները, որ հագնում են մի ուրիշ արխա-
լուղի վրայից՝ կարում են թաւիշից, դանաւուղ աստառով: Սրանց թեւ-
քերը կարճ են լինում, մինչև արմուկը, և կոճակներ չեն ունենում:

Արխալուղը հագնում են շապկի վրայից:

Գօտի.—Դեռահասներին լինում է մետաքսից, իսկ պառաւնե-
րինը՝ շալից: Սա 65 սանտիմետր լայնութեամբ և 3-3 1/2 մետր եր-
կարութեամբ մի կտոր է, որ կապում են մէջքին արխալուղի վրայից:

Կրճքին կարում կամ քցում են «Խալ»:
Սա բաղկանում է երկու շարանից, այսինքն երկու շարք արծաթեայ 20 կոպէկանոցներ, կամ
հին դրամներ, իւրաքանչիւր շարքում 12 հատ, որոնք շարուած են
մի դալթանի վրայ և յետոյ կարուած են մի նեղ շորի վրայ:

Քիւրք.—Կարում են կարմիր թաւիշից և շուրջը, ինչպէս և թե-
ւերի ծայրերին ու օձիքին՝ 5 սանտիմետր լայնութեան աղուէսի կամ
այլ մորթի կարում: Այս զգեստը հագնում են արխալուղի վրայից և
միայն տօն օրերին, ամառ լինի, թէ ձմեռ: Քիւրքի գործածութիւնը
Ղարաբաղից է մտել և միայն փոքր ի շատէ ունեւորներին է մատ-
չել¹⁾:

1) Պլխի յարդարանքը միանգամայն նման լինելով Սիսիանի կանանց
գլխի յարդարանքին, մենք զանց առանք նկարագրելու տես. Սիսիան:

Զ Գ Ե Ս Տ Ի Ա Ր Ժ Է Ք Ը:

Ջապիկ	րուբլի 1,50—2.	3—5.
Ջապկընկեր	0,40—0,70.	0,40—0,70.
Արխալուզ	3—3,50.	10—20.
Գօտի	0,50—1,00.	1,20—2.
Նախա, սիւրմա և դիւկմա	"	8—12.
Քիւրք	"	20—30.
Ընդամենը	5,40—7,20.	42,60—69,70.

Ո Տ Ն Ա Մ Ա Ն.

Աղջիկներն ու կանայք տարուայ մեծագոյն մասը սովորաբար բոբիկ են անցկացնում, և միայն ձմեռը, նոյնպէս տօն օրերին և ուխտ գնալիս՝ հազնում են գուլպայ և չմուշկ: Բազուի ազդեցութեամբ կիսակօշիկները (ботики) կամաց կամաց մտնում են նորահարսերի օժիտներում, իբրև զարդարանք:

Բ. Տ Ղ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Ն Ց.

Ջապիկ.—Կարում են գունաւոր չիւից կամ սպիտակ մահուդավարուց: Ջատ երկար չէ լինում: Կուրծքը բացւում է աջ կողմից և անրակի մօտ կոճկւում: Թւերին կոճակ չունի, այլ բաց կախ են ընկնում:

Փոխան.—Կարում են կապույտ ներկած կտաւից, փողկերը կէս արշին լայնութեան: Հագնում են շապիկի տակից և խոշոր կապում: Սա անց է կացրած փոխանի վերի եզրին արած դարձուածքի մէջ և կապելիս ոչ մի բացուածք չէ մնում:

Ջալվար.—Հագնում են գլխաւորապէս փոքր ի շատէ քաղաքակրթութեան և հարուստ մարդիկը: Կարում են շալից, միանգամայն փոխանի ձևով: Այժմ հետզհետէ տարածւում է եւրոպական ձևի շալվարը:

Չիսկի կամ Տալաղ.—Բրդից կամ մետաքսից գործուած $2\frac{1}{2}$ —3 վերշով (10—13 սանտիմետր) լայն և $\frac{3}{4}$ արշին (54 ս.) երկար. մի կապ է, որի ծալքին մի թել, որ է ամրացրած: Սրանով կապում են փոխանի ծալքերը:

Արխալուզ.—Կարում են կապտագոյն մահուդավարուց, քիշմիրից, չիւից և այլն: Ծերերինը իջնում է մինչև ծնկները, իսկ երիտասարդներինը մի քիչ կարճ է լինում: Մէջքը սեղմուած է քիւլայով, կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է, թէև այժմ երիտասարդներինը այլևս բաց չէ լինում, այլ ամբողջովին կոճկած: Բաց կուրծքով արխալուզները միայն գօտկատեղում են կոճկւում երկու կամ երեք զալթանի կոճկով: Արխալուզը ունի երկու գրպան:

Մէջքին կապում են կամ գօտի, որ մահուդավարու 2,84 մ. (4 արշ.) երկարութեան և 71 ս. (մի արշին) լայնութեան կտոր է, և կամ քեամար:

Չուխայ.—Կարում է բրդից գործած շալից. գօտկատեղում բիւզմա ունի և փէշերն իջնում են ծնկներից փոքր ինչ ներքև: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և գօտկատեղում խոշոր 3 կոճկով կոճկւում: Ամբողջ չուխայի շուրջը եզրերին զալթան է կարած:

Գլխներին ծածկում են ոչխարի մորթուց կարած փափախ:

Ոտներին հագնում են դուլպա և տրեխ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՔԱՐՔ

ԸՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԵՐՍԵՆԵՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆՅԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հասակ.—Ջանդեղուրի գաւառամասումն էլ, ինչպէս և Սիսիանում, աղջիկներին շատ փոքր հասակումն են ամուսնացնում։ Ութ կամ ինը տարեկան աղջկան արդէն նշանադրում են և հազիւ տասնումէկ կամ տասներկու տարեկան դարձած ամուսնացնում։ Տասներեւթ տարեկան աղջիկը արդէն տանը մնացած է համարում, նա սովորաբար այլի մարդու է զնում։ Տղաներն էլ, մանաւանդ առաջ, շատ վաղ էին ամուսնանում, սակայն շնորհիւ զինուորագրութեան, այժմ միայն քսան և մէկ տարեկան անցած են այդ քայլն անում։ Սակայն անդրանիկ որդիները զինուորակոսն ծառայութիւնից ազատուելու արտօնութիւնն ունենալով, դարձեալ 14-15 տարեկան հասակումն են ամուսնանում։

Գաղթականութեան դիմած երիտասարդները, որոնց թիւը արդէն իսկ մեծ է և օրէց օր աւելի է մեծանում, շատ ուշ են ամուսնանում, շատ անգամ, այն միջոցին, երբ պանդխտական կեանքը արդէն քամել է նրանց կենսական ոյժերը։ Մի քանի ծնողներ էլ, ցանկանալով իրենց զաւակների «ոտը կապել»՝ աշխատում են նրանց կարելոյն չափ վաղ ամուսնացնել, որպէս զի նրանք պանդխտութիւնից շուտ վերադառնան և կամ չը խաբուին և քաղաքի աղջիկ չուղեն։

Ամուսնացող զոյգի տարիքների տարբերութիւնը քանի զնում մեծանում է։ Չատ յաճախ է պատահում, որ 25-30 տարեկան մարդը ամուսնանում է 12-15 տարեկան աղջկայ հետ։ Քիչ չեն նաև 40-45 տարեկան այլի մարդիկ, որ երկրորդ անգամ ամուսնանում են 15-18 տարեկան աղջիկների հետ։

Մեր այս ասածները չէ կարելի հաստատել պաշտօնական թուերով, որովհետև քահանաները աղջիկների իսկական տա-

րիքը կեղծելով օրէնքի պահանջածի համեմատ տարիք են զրում։

Խնամութեան աստիճաններ.—Սովորաբար թույլադրում է ամուսնանալ արիւնակցութեան վեց և խնամութեան հինգ աստիճաններում, սակայն բացառութիւններ շատ են պատահում։ Երբ կաշառքի և կամ աղբեցիկ մարդկանց խնդիրքով ամուսնութիւնը գլուխ չէ գալիս՝ դիմում են թոնրի պսակին։ Այսպէս՝ Խնձորեսկ գիւղում, երեք քահանայ իմիասին 300 լուբլի առնելով Գրիգոր Համբարձումեանից՝ աշխատում են օրինաւոր կերպով պսակել, խաբելով հոգևոր իշխանութեան, բայց երբ այս չէ յաջողում, թոնրի վրայ են պսակում, թոնրի շուրթը մոմեր վառելով։

Առաջները թույլ չէր տրւում որդեգրին՝ որդեգրողի զաւակի հետ ամուսնանալն, բայց այժմ թույլ է տրւում։ Նա և առաջները կնքահայրութիւնը չհաս աստիճան էր համարում, իսկ այժմ ոչ։

Աղջիկ ուզել.—Մինչև այժմ էլ աղջկայ ընտրութիւնը գլխաւորապէս կախուած է տղայի մօրից. քիչ-քիչ սովորում են տղայի կամքին նշանակութիւն տալ, և թողնել, որ նա ինքն ընտրէ հարսնացու։ Աղջկայ հստիճանութեանը համարեա ոչ մի նշանակութիւն չեն տալիս, որովհետև նրան ամուսնացնում են այն հատակում, երբ կամքը նրա մէջ բոլորովին կազմակերպուած չէ։ Սիրահարութիւն, աղջիկ փախցնել համարեա չէ պատահում։

Երբ հասունանում է աղջիկը և սէր զգում, նա վաղուց արդէն ամուսնացած է լինում, և եթէ ամուսինը սրտովը չէ՝ շատ շուտով զտնում է մի սիրահար, ուստի և կարելի է ասել, թէ մինչդեռ նշանադրուող աղջիկները բոլորն էլ կոյս են լինում, հարսների հաւատարմութեան վրայ, կարելի է կասկածել։

Աղջիկներն ու երիտասարդները միմեանցից համարեա բոլորովին առանձնացած են։ «Պարկեշտ» աղջիկը երիտասարդ տեսնելիս անշուշտ փախչում, հեռանում է, և շատ հազիւ է պատահում, որ մարդկանց ներկայութեամբ մի աղջիկ խօսէր մի երիտասարդի հետ։ Սրանք սովորաբար մօտենում են միմեանց՝ երբ մարդկային աչքերից հեռու, առանձին են մնում.

իսկ երբ մարդիկ են լինում՝ աղջիկը երեսը դարձնում է գէպի հակառակ կողմը և անշարժ սպասում, որ երիտասարդը անցնի:

Առհասարակ երիտասարդներն ու աղջիկները միմեանց տեսնում են՝

1) Աղբիւրի մօտ, ուր առաջինները տանում են անասունները ջրելու, իսկ աղջիկները գնում են ջուր բերելու:

2) Հարսնեացանք, ուր հաւաքւում են գիւղի զրեթէ բոլոր երիտասարդներն ու աղջիկները:

3) Այգիներում, թութ թափելիս:

4) Արտերում, քաղհան անելիս:

5) Ուխտաւեցիներում, ուր աղջիկները «ճինճի են տալիս» — ճլորթի են խաղում: Այստեղ աղջիկները այնքան ճոճում են ճլորթի նստած աղջկան, մինչև որ նա ստիպուած տալիս է իւր սիրած երիտասարդի անունը:

6) Անտառներում, ուր աղջիկները գնում են պտուղներ հաւաքելու և երիտասարդները գիւղացիներից ծածուկ հետևում են նրանց:

7) Եկեղեցում, Ծաղկաղարդին և Զատիկին բոլոր աղջիկներն ու հարսներն անշուշտ եկեղեցի են գնում, և երիտասարդները եկեղեցու դռանը խմբուած դիտում են նրանց:

Աղջիկը ընտրելուց յետոյ՝ մի օր երիտասարդի մայրը մի մօտիկ ազգականի հետ միասին, վերցնելով փօրը բրնձով և համեմունքներով լցրած մի հաւ և մի շիշ գինի՝ գնում է աղջկայ տունը: Վերջինիս մայրը ընդունում է նրանց և հրամայում աղջկան մի ներքնակ ձգելու, որ հիւրերը հանգիստ նստեն: Աղջիկը իսկոյն ներքնակներ է ձգում, սենեակն աւելում, թէկուզ մաքուր էլ լինի, շտապով գնում է աղբիւր, թարմ ջուր բերում, և օջախը վառում, գիտենալով որ մի բան պիտի եփեն: Հարսնախօսները աղջկայ մօր հետ խօսակցելիս՝ աչքի տակով շարունակ դիտում են աղջկան: Վերջապէս տղայի մայրը խօսքը բանալով դիմում է աղջկայ մօրը և ասում. «Եկել եմ ճրաքիցդ մին ճրաք վառեմ»:

— Դէ մին հափուռ (բուռ) մօխիւր է հափուռում ենք, (բուռում ենք), աւելացնում է տղայի կողմից եկող միւս կինը...

Թէ մեր երախի բախտում կայ՝ ոսկի է դառնալու, թէ չէ, լիայ մօխիւր է, որ մօխիւր է:

Աղջկայ մայրը մի-երկու օր ժամանակ է խնդրում ամուսնու և տնեցիների հետ խորհելու և պատասխանելու: Սրանից յետոյ հիւրերին հաց են տալիս և ճանապարհ ձգում:

Մի քանի օրից, տղայի տէրը, առնելով աղջկայ տիրոջ համաձայնութիւնը և հրաւիրելով իւր մօտիկ ազգականներին՝ երեկոյին գնում է աղջկայ տունը,

— Ամէնքը «բարի լոյս» ասելով բարևում են և նստում: Պէտքէ ասել, որ թէ նշանադրութեան և թէ հարսանիքի ընթացքում երբէք «բարի իրիկուն» չեն ասում, այլ միշտ «բարի լոյս»:

Անմիջապէս աղջկայ տէրը, որ իւր մօտիկ ազգականներին էլ հրաւիրած է լինում՝ հիւրասիրում է բոլորին մի-մի բաժակ օղիով և յետոյ թէյով: Սրանից յետոյ երկու երիտասարդ, մինի ձեռին մի կուլա գինի և մի շիշ օղի, միւսի զլխին մի սղնձեայ սկուտեղ՝ մէջը մրգեղէններ — խնձոր, տանձ, նուռ, քիշմիշ, կաղին և այլն — ածած, սկուտեղի շուրջը մոմեր վառած, մի խնձորի մէջ մի արծաթ բուբլիանոց խրած, որին արծաթէ շղթայ է կպցրած, մի «եախա», մի արխալուղացու կտոր, երբեմն էլ մի մատանի, — բերում են ներս: Սա կոչւում է «նշան», որ տղի տէրը բերում է աղջկան: Բոլոր հիւրերը վերցնում նստում են նշանը, «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասում և յետոյ գնում քահանայի առաջ, որ օրհնի: Առաջները բոլորովին, այժմ էլ շատ անգամ աղջկան ու երիտասարդին առաջ չեն բերում, այլ քահանան օրհնում է նշանը և տալիս, որ տանին աղջկան տան: Գորիսում և ուրիշ միջանի, համեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած գիւղերում, նշանուղ երիտասարդին էլ են հրաւիրում, և աղջկայ հետ առաջ բերում և նրանց փոխադարձ համաձայնութիւնը հարցնում:

Հնումը սովորութիւն է եղել նշանի հետ բերել և մի ավսէ հալվայ, որ նշանը օրհնելուց յետոյ տալիս են եղել գիւղի տանուտէրին՝ որ հիւրերին բաժանէ: Սա էլ կը կատարէր, նախապէս տղայի տիրոջից մի քանի կոպէկ նուէր ստանալով:

Վերջապէս բոլոր հրաւիրեալներն ընթրում են և ցրւում: Նահապետական տներում, փեսացու երիտասարդը, որ հրաւիրուած չէ լինում՝ հիւրերի ցրուելուց յետոյ, աղջկայ տան հերդիկից դիտում է, և երբ տեսնում է, որ աները քնեց՝ կամացուկ իջնում է բակը: Զոնքաչը տանում է նրան մի առանձին սենեակ, ուր հիւրասիրում է ոչ միայն հիւրերի համար պատրաստուած կերակրներով, այլ և ձուածեղով ու եղ ու մեղրի խառնուածքով:

Այրիների նշանադրութիւնը, մանաւանդ անցեալում, շատ սլարդ և հասարակ է կատարւում: Սրանից մի քանի տարի առաջ նշանադրողները բաւականանում էին միայն իրենց զօտիները փոխելով:

Առաջները պատահում էր նա և փոքրիկ երեխաներին նշանադրել: Մայրերը իբրև նշան խաղում էին օրօրոցները և աղջկայ կուրծքից մի արծաթ դրամ կախում:

Եթէ պատահի, որ նշանադրուածներից մէկը մեռնի՝ աշխատում են միւսին ամուսնացնել միևնոյն կամ մօտիկ ընտանիքի մի ուրիշ անդամի հետ:

Խ Ո Ն Չ Ա Ն Ե Ր

Նշանադրութիւնից մինչև պսակը տևում է երեք ամսից մինչև մի տարի, երբեմն նոյնիսկ մի քանի տարիներ՝ եթէ փեսացուն պանդխտութեան է դնացել: Այս միջոցում նշանուածների գերդաստանները միմեանց հետ խնամութիւն են անում, միմեանց մօտ գնում գալիս, նշանաւոր տօներին միմեանց նուէրներ ուղարկում: Այս նուէրները սովորաբար տղայի տնից են ուղարկւում և կոչւում են խօնչա: Աղջկայ տանից էլ դրանց փոխարէն դարձ են ուղարկում, սովորաբար խմորեղէններ, ինչպէս նա և հարսի ձեռագործներից, օրինակ դրամի քսակ, շիշի համար կտորից և ուլունքներից պատրաստած խցան-բերան-կալի, գուլպաներ, հետկի (տոլախ) և այլն: Խոնչաները մեծ մասամբ պարտադիր են, և հետևեալ տօներին են ուղարկւում.

Բարեկենդանին. — Գինի, օղի, միս, մրգեղէն և այլն:

Մեծպասի առաջին օրը. — Գինի, օղի, խնձոր և այլն: Նսչն օրը երեկոյին փեսան ծածուկ մտնում է աներանց տուն և հիւրասիրւում:

Միջինին. — Ձէթով փլաւ, զաթայ, հալվայ, գինի և օղի: Առաջ ուղարկում էին նաև տակ, որ եփում էին, կոտորում և վերան ծեծած ընկոյզ ցանում:

Ծաղկագարդին. — Եկեղեցու մէջ մի զոյգ մոմ են տալիս հարսնացուի ձեռքը և մի չարդաթ ձգում երեսին:

Զատկին. — մի քանի կարմիր հաւկիթ և մի գառը, որի ճակատը ներկում են կարմիր և վիզը կարմիր թաշկինակ կամ թել կապում. սա կոչւում է ախար: Զատ անգամ էլ հարսի համար մի զոյգ չմոշկներ են ուղարկում:

Նաւասարդին — մի գաւ գինի, մի շիշ օղի, մրգեր, տանձ, խնձոր, ընկոյզ և այլն, հարսնացուի համար մի չարդաթ: Խոնչայի շուրջը ոսկեպատ մոմեր են վառւում:

Խոնչաները ուղարկելիս շատ անգամ պատահում է, որ փեսացուի ծնողները հրաւիրւում են աղջկայ տունը հիւրասիրուելու, սակայն փեսացուն երբեք չէ լինում այս հրաւերներին: Ընդհակառակը սա աներոջը տեսնելիս շատ անգամ ամաչելով թաք է կենում և հեռանում է, ցերեկով բոլորովին չէ անցնում աներանց տան դռան մօտով, և եթէ անցնի՝ թաղի երեխաները կը հալածեն նրան: Նա էլ երեկոներն է գնում. — գաղտագողի բարձրանալով աներանց տան կտուրը՝ նա երդիկից ծկլատում է, թէ արդեօք աները քնել է, և երբ հաւաստիանում է՝ մի փոքրիկ քար երդիկից վայր է ձգում: Զոնքաչը իսկոյն հասկանում է, որ փեսան այցելութեան է եկել, դուրս է գալիս և նրան ընդունում տանում մի ուրիշ սենեակ: Այստեղ հիւրասիրում է նրան և բերած ռալակը — մրգեղէնը — վերցնում հարսնացուին տալու: Մի-մի անգամ էլ թոյլ է տալիս, որ նշանուած զոյգը մի քանի ըրպէ առանձին անցկացնի:

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Փ

«Ճրնապայ կտրիլ» — Երբ գալիս է ձմեռը, մօտենում

բարեկենդանը՝ նշանաճների տէրերը սկսում են հարսանիքի մասին մտածել: Մի օր փեսացուի հայրը մի շիշ օղի վերցրած գնում է հարսնացուի տունը և նրա հօր հետ որոշում, թե որ օրը գալ «ճընապալ կտրելու»:

Որոշեալ երեկոյին, տղայի հայրը մի քանի մօտիկ բարեկամների հետ, մի գաւ գինի, մի շիշ օղի առած գնում է աղջկայ տունը: Այստեղ երբեք ուղղակի երկու խնամիները, երբեմն էլ նրանց ընտրած լիազօրները, երկար սակարգութիւնից յետոյ, որոշում են, թե տղայի հայրը ինչ պիտի տա՞ աղջկայ հօրը և թե վերջինս ինչ օժիտ պիտի տալ իւր աղջկան: Որոշում են նաև հարսանիքի օրը:

Սովորաբար տղայի հայրը տալիս է աղջկայ հօրը 15-120 բուբլի առձեռն դրամ, որ կոչւում է «ծծագին» կամ «ճընապալ» (ճանապարհ): Սակայն այս գումարը հետզհետէ զգալի կերպով փոքրանում է. մի քանի գիւղերում բոլորովին վերացել է դա, նոյն-իսկ պատահում է, որ երիտասարդները, առաւելապէս Բագու գնացածները, իրենք են աղջկայ հօրից փող պահանջում, բայց շատ քչերն են համաձայնում տալ:

Բացի ծծագինից, տղայի հայրը պարտաւորւում է աղջկայ հօրն ուղարկելու մի եզ կամ երկու ոչխար, 5-6 կուժ գինի, կէս կուժ օղի, թօփ ու կէս դաւաճի կտոր: Աղջկայ հայրն էլ յանձն է առնում իւր աղջկան օժիտ տալ, փեսին էլ նուէր տալ, մի դաշոյն, կամ մի արծաթապատ ֆեամաք, կամ մի լաւ գդակ և այլն:

Աղջկայ հօր հետ սակարգութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ տղայի հայրը գնում է գործակալի մօտ, պսակի հրաման ստանալու: Այստեղ էլ երկար սակարկում է, աղքատ է ձեւանում և նախ: Այստեղ էլ երկար սակարկում է, աղքատ է ձեւանում և վերջ ի վերջոյ 6-8 բ. տալով՝ հրամանն ստանում է: Ապա, եթէ աղջիկը համագիւղացի չէ՝ գնում է նրա գիւղի տանուտիրոջ մօտ, 40 կ. մի բուբլի նուիրում նրան և թոյլտուութիւն խնդրում նրա գիւղից մի աղջիկ տանելու: Տանուտէրն էլ յայտնելով իւր համաձայնութիւնը՝ տալիս է նրան իւր տէրողորմեան (ձեռքի համրիչը), որ պսակի միջոցին ներկայացնէ քահանային: Առանց այս նշանի՝ քահանան չէ պսակում:

Տրեսըմադ. — Հարսանեաց շաբաթի երեքշաբթի օրը տղայի տունը մաքրում են, դրսի դուռը և տան սիւները ալիւրով խաչաձև և խնկի ծառի նման նաշխում: Հետեւալ օրը երկու կին շրջում են գիւղը և հրաւիրում բարեկամ կանանց՝ հարսանիքի հացի խմորը շնորհաւորելու: Երբ կանայք գալիս հաւաքւում են՝ բերում են խմորի տաշտը և ալիւրը: Այս ժամանակ ամենքը մի-մի բաժակ օղի են խմում, օրհնելով տան ննջեցեալներին և բարեմաղթութիւններ անելով պսակուողների համար: Վերջին խօսքը միշտ լինում է «Աստուած շնորհաւոր անէ»: Ապա այդ գերդաստանի ամենածեր կինը վերցնում է մաղը և մի քիչ ալիւր մաղում. նրան հետևում է քաւոր կինը: Յետոյ հացթուխը գրեթէ բոլոր կանանցից նուէրներ ստանալով՝ սկսում է մաղել: Երբ գալիս է աղ ձգելու ժամանակը՝ կանայք նորից շրջապատում են տաշտը և նոյն, ամենածեր պառաւը հանդիսաւոր կերպով վերցնում է և մի-մի բուռ աղ ձգելով տաշտի մէջ՝ ասում է. «Էս՝ այսինչ մեռելի հոգուն», «էս այսինչ», «էս բոլոր մեռելների օրհնութիւնը ընի էս տանս վրայ»:

Այնուհետև կանայք հեռանում են տաշտի մօտից, թողնելով տան մօտիկների հաց թխելու հոգսը, իսկ իրենք զուարճանում, պարում, հաց են ուտում և ցրում:

Յաջորդ օրը, հինգշաբթի, հարսնացուի տանն են հաց թխում, համարեա միւսնոյն ձևով:

Թէ՛ թագուորի և թէ՛ հարսնացուի տանը հրաւիրեալների հաց ուտելուց առաջ զերծակը բերում է հարսանեկան հանգերձները, որ «տեսեն»: Հրաւիրեալները նայում են և «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով մի քանի կոպէկ նուէր են տալիս զերծակին, որից գոյանում է 2-15 բուբլի:

Գինեթափէֆ. — Հինգշաբթի օրը տղայի տէրը հրաւիրում է մօտիկ ազգական տղամարդկանց և նրանց հիւրասիրում ճաշով: Այս օրը կոչւում է գենէթափէք, որովհետև այդ ազգականների օգնութեամբ կարասներից քաշում են գինին և լըցնում շշերն ու զաւերը: Երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին տղայի տէրը հրաւիրեալներից մի քանիսի հետ գնում է եկե-

ղեցի և քահանային «Հոգոց» ասել տալիս իւր գերդաստանի բոլոր ննջեցեալների համար: Յետոյ քահանային առած՝ գնում է մօտիկ, սգաւոր ազգականների մօտ և այնտեղ Հոգոց ասել տալիս նրանց ննջեցեալների համար:

Մկռակոյի. — Ուրբաթ օրը, առաւօտեան, դաւալները տղա-յի կտրան կանգնած ածում են սահարի եղանակը, որով բոլոր գիւղացիներին հարսանիքի են հրաւիրում: Մի քանի հոգի էլ շրջում են գիւղը և բոլոր պատահողներին հրաւիրում: Փեսացուի հայրը կամ տան մեծերից մին, մի շիշ օղի, մի ափսէ փլաւ, վերան մի եփած և փորը թթուով լցրած հաւ դրած՝ տանում է քաւորին և հրաւիրում հարսանիքի: Եթէ քաւորը սգաւոր է՝ յիշեալ ընծաների վրայ աւելացնում է նաև մի ար-խալուղացու կամ մի զոյգ չմոշկ:

Ջանգեղուրում ևս քաւորը գերդաստանական է և առանց շատ մեծ պատճառի չեն փոխում: Հարկաւոր չէ, որ միշտ մի-ևնոյն անձը լինի քաւոր, այլ որ միշտ միևնոյն գերդաստանից լինին նրանք: Հարսը շատ յարգում է քաւորին, նրա դռան մօտով երբէք չէ անցկենում, նրա հետ երբէք չէ խօսում:

Քաւորին հրաւիրելուց յետոյ, թագուորցին էլ մի երկու ընկերի հետ շրջում է մօտիկ ազգականների տները և իւր հօր կողմից հրաւիրում հարսանիքի:

Հրաւիրեալները քիչ ժամանակից զալիս հաւաքւում են փեսացուի տունը և անմիջապէս հիւրասիրւում մի-մի բաժա/օղիով, որ խմում են «Աստուած շնորհաւոր անէ» բարեմաղ-թութիւնով: Մի քանի ժամից հաց են տալիս և մատուցա-նում պասուլայ կերակուրներ—կարտոֆիլ, ձիթով փլաւ, սոխ և բողկ:—Առատութեամբ խմում են զինի և երկար բարեմաղ-թութիւններ անում:

Ճաշից յետոյ թագուորցուն ընտրում է երիտասարդներից մի փեսաղբէր, որ պսակի միջոցին իւր կողքին կանգնած պի-տի լինի և միշտ իրեն հետևի, և մի քանի մականներ, որոնց պարտականութիւնն է միշտ ուղեկցել թագուորին և հոգ տա-նել, որ հարսանիքը որքան կարելի է ուրախ անցնի:

Երեկոյեան մօտ թագուորը, քաւորի և փեսաղբօր հետ, մականներով շրջապատուած, գնում է հարսնացուի տան դու-ռը, տանելով մի եգ: Չատ անդամ եգի վիզը զարդարուած է լինում մի շարոց խնձորներով: Եգի յետևից գնում է մորթողը, դանակը ձեռին: Բոլորի առջևից գնում է զուռնադաւալը: Հարսնացուի դռանը բաւական ածելուց յետոյ՝ մսագործը վայր է դրում եգը, իսկոյն թագուորցուն և քաւորը աջ ոտերը դնում են եգի վրայ. քաւորը մի քանի կոպէկ նուէր է տալիս մսագործին, և նա մորթում է եգը: Երբ ցայտում են արեան առաջին կաթիլները՝ քաւորն իսկոյն թաթախում է մատը այդ արեան մէջ և խաչաձև քսում թագուորի ճակատին: Այս մի-ջոցին ազգական մի կին մի թել է հանգուստում, որպէսզի քաջքերը հանգուստուած, կապուած մնան: Այս հանգուստը բաց են անում թագի վերացումից յետոյ:

Եւի կէսը տալիս են հարսնացուի տնեցիներին, իսկ միւս կէսը բերում են թագուորի տունը:

Միևնոյն օրը թագուորի տնից հարսնացուի տունն է ու-ղարկւում հաւիկը—այն բոլորը, ինչ որոշուել է նրմհապաճ կտրելիս:

Նոյն երեկոյին բարեկամները նորից հաւաքւում են փե-սացուի տունը, ուր քիչ ժամանակ անցկացնելուց յետոյ՝ առաջ են բերում քթերը, այսինքն հարսնացուին ընծայելի զգեստնե-րը, սկուտեղի վրայ դրուած: Քահանան օրհնում է քթեթը. որի ժամանակ թագուորցուն իւր զգակը, իսկ քաւորը իւր սու-րը դնում են հանդերձների մօտ, որ նոյնպէս օրհնուին:

Սափրելու ծէսը.—Նոյն երեկոյին թագուորը նստում է մի աթոռի վրայ, քաւորը մի մոմ ձեռին կանգնում է նրա աջ կողմը, մականները, ձեռներին մոմ, շրջապատում նրան: Սափ-րիչը հանդիսաւոր կերպով սափրում է թագուորի մօրուքի կէ-սը և յետոյ կանգնում և ասում.

—«Մկրատը կտրում չի, մի բան ա օգում»:

—Հինչ ա օգում, հարցնում են մականները:

—«Մին ծետ» (20 կոպէկանոց), ասում է սափրիչը և հայելին տալիս թագուորի ձեռքը:

Անմիջապէս թէ մականները և թէ բոլոր հրաւիրեալները համբուրում են թագուորի ճակատը, միքանիսը չորացրած թուր, խնձոր, չամիչ, միրգ տալիս թագուորին և միքանի կոպէկ գնում հայելու վրայ՝ իբր նուէր սափրիչին: Վերջինս բարձր բղաւում է. — «ձէն կենայ, քու տղին ա փոխ ընի, հուր (ով) ունի Աստուած պինդ ձեռք պահի. հուր օնի ոչ՝ Աստուած տայ: Էս էլ քու բաժինդ», ասում է սափրիչը և տուած զրամի համեմատ մի քիչ էլի սափրում:

Գորիսում և միքանի այլ գիւղերում սափրիչը աւարտում է սափրելը և ապա նուէրներ խնդրում:

Երբ այլևս նուէրներ ստանալու յոյսը կտրում է՝ ապա սափրիչը գնում է ձեռք թագուորի վրայ և օրհնում նրան՝ ասելով. «Գրիգոր Տաթևացու, Սհան Որոտնեցու, երեքհարիւր Վաթսունըվից հայրապետի, տասերկու առաքեալի և մեր երկնային տէր Յիսուս Քրիստոսի օրհնութիւնը ըլի թագաւորին աւ թագուհու զլիւն»: Բոլորը պատասխանում են. «Ամէն. Աստուած շնորհաւոր անէ»: Այնուհետև սափրիչը վերջացնում է. երբ թագուորը վեր է կենում՝ նրան շնորհաւորում են, ասելով. Թրաշտ (սափրուիլ) անուշ:

Թագուորի հանդիսաւոր կերպով լողանալը, որ դեռ պահպանւում է Ջաւախքում՝ այստեղ վերացել է: Միայն մնացել է հարսնացուին լողացնելու սովորութիւնը: Հարսանիքից միքանի օր առաջ ազգական կանայք տանելով իրենց հետ եղաձու, իրար հետ խառնուած մեղր ու կարագ՝ գնում են հարսնացուի մօտ և լողացնում նրան:

Հաւսնաւ. — Թագուորին սափրելուց յետոյ միքիչ պարում են և ապա գնում հարսնաւ: Մի սկուտեղի մէջ գնում են հարսնացուին տանելու զգեստները — քթեթը — որ սովորաբար լինում են. մի մթանայ (մուշտակ), մի չարդաթ, մի շապիկ, մի գօտի, և մի զոյգ չմոշիկ, մէջը չամիչ ածած: Սկուտեղը գնում են մի երիտասարդի գլխին: Բոլոր հարսնուորները վառած մեղրամոմեր են ունենում ձեռներին. մի երկու հատ էլ մաւալլա են վերցնում (կուպրի մէջ թաթախուած և մի երկար ձողի ծայրին կապած ցնցոտիներ են, որ վառում են իբրև ջահ):

Ջուռնա-ղաւալի առաջնորդութեամբ բոլորը դուրս են գալիս և ուղևորում դէպի հարսնացուի տունը: Թագուորը, աջ կողմից քաւորը, ձախից փեսաղբէրը, շրջապատուած մականներով՝ առաջ է գնում. նրա առաջ փթեթ տանող երիտասարդը, փթեթը գլխին դրած պարում է: Տեղ-տեղ կանգնում է հանդիսաւոր զնացքը, թոյլաշին, — պարի կարգադրիչը — ձեռի երկար ճիպոտով յետ է քշում հարսնուորներին և մի կտոր տեղ բաց անում. ապա հրաւիրում է լաւ պարողներին պարել թագաւորի առջև, ուռն կանչել: Վերջապէս հասնում են հարսնացուի տունը: Ջուռնա-ղաւալին կտրում է դռան առաջը և չէ թոյլ տալիս ներս մտնել՝ մինչև որ քաւորից միքանի կոպէկ նուկի չէ ստանում:

Բացում է դուռը, բոլորը խուժում են ներս: Թագուորը համբուրում է հարսնացուի հօր և միւս բարեկամների ձեռքերը և քաւորի ու փեսաղբօր հետ միասին կանգնում փեարդայի մօտ¹⁾: Իսկոյն տան մեծը մօտենում է նրան և մի նուէր տալով, խնդրում է նստիլ: Թագուորը նստում է, իսկ մականները պարում են և պար ածում քթեթ բերողին: Վերջապէս մի ընծայ էլ տալիս են քթեթ բերողին և առնում քթեթը նրա ձեռքից: Ապա բոլորն ընթրում են և ցրում: Մնում են միայն թագուորը, քաւորը, փեսաղբէրը և միքանի մօտիկ մականներ: Այս միջոցին զոնքանչը նորից հիւրասիրում է թագուորին փլաւով և հաւով, և այս կոչում է «շնթուկաճաշ» կամ «թաքուն պատառ»:

Քրքեթօրհնանք. — Չաբաթ առաւօտ մականները նորից խմբւում են հարսնացուի տանը: Քահանան օրհնում է թագուորի տնից բերուած քթեթը, որի առաջ կանգնած է լինում թագուորը իւր քաւորով ու փեսաղբէրով: Քթեթի վրայ գնում են նաև հարսնացուի հօր կողմից թագուորին ընծայուելու գօտին և զլխարկը: Երբ օրհնութիւնը աւարտւում է և քահանան խաչհամբոյր է հաւաքում՝ քաւորը միքանի կոպէկ նուիրում է հարսնացուին շորեր հաղցնող կնոջը, որպէսզի վերջինս

¹⁾ Սենեակի մի անկիւնը վարագոյրով (փեարդայ) կտրում են հարսին առանձնացնելու համար:

պատառէ Հարսնացուին նուէր բերուած շապկի օձիքը: Երբ Հարսնացուին հազցնում են՝ հրաւիրում են սկեսայրին, գօտին կապի: Սա էլ միքանի կոպէկ ընծայելով շորեր հազցնող կնոջը, երեք անգամ ձգում է գօտին հարսի գլխով և ոտների մօտից վերցնում և ապա նրա մէջքը կապում, կամացուկ խփելով մէջքին և ասելով. «Աստուած մին ղոչ տղայ տայ»:

Ապա որդոց տէր մի մարդ բռնելով Հարսնացուի ձեռքից՝ «փեարդից» հանում է նրան և բերում կանգնեցնում է տան մէջ տեղը, թագուորի մօտ: Սրանք երկուսը չոքում համբուրում են օջախոյ *), ապա բոլորը ուղղւում են դէպի եկեղեցի: Առջևից գնում է քաւորը, մի հաստ մոմ ձեռին, նրան հետևում է թագուորը, հարսի ձեռը բռնած, իսկ սրա մօտից՝ Հարսնաքուրը:

Ջուռնա-ղաւալը մի կողմից, մականները միւս կողմից՝ ահագին աղմուկ բարձրացնելով առաջ են գնում: Ամբողջ գիւղը հաւաքւում է դիտելու: Երբ հասնում են եկեղեցի՝ քաւորը միքանի կոպէկ է ընծայում ժամակոյն, որ բաց անի դուռը: Մականներից մի քանիսը մնում են դռանը, միւսները մտնում եկեղեցի:

Երբ քահանան կատարում է պսակի խորհուրդը և թագուորի ու թագուհու ձեռքերը միմեանց տալիս՝ թագուորը յայտնի կերպով միքանի քսան կոպէկանոցներ է դնում թագուհու բուռը: Եւ երբ քահանան գինին տալիս է թագուորին խմելու՝ առաջ է գալիս հարսքոյրը, առնում է գինու բաժակը և մնացածը խմացնում է հարսին:

Պսակի խորհուրդը կատարուելուց յետոյ՝ քահանան խաչը տալիս է թաբուրի ձեռքը, իսկ Աւետարանը՝ հարսի, և հրաւիրում է հարսնակորներին խաչհամբոյր դնել Աւետարանի վրայ:

Վերջապէս հարսնակորները յետ են դառնում, այս անգամ ուրիշ ճանապարհով անցնելով: Հարսն ու փեսան դարձեալ միմեանց ձեռք բռնած, միահաւասար առաջ են գնում: Ազգա-

*) Առաջները սոյն օրը թագուորը շրջում էր իւր ազգականների տները եւ համբուրում նրանց օջախները: Տնեցիներն էլ նուէրներ էին տալիս նրան:

կան կանայք, հարս ու փեսան իրենց դռնովն անցնելիս՝ օղի, գինի, ձուածեղ, եղ ու մեղր ե՛, դուրս բերում և նրանց հիւրասիրում:

Բոլորը նորից վերադառնում են հարսի դուռը, ուր հարսին կրկին փեարսի յետևն են ուղարկում, իսկ իրենք նստում հաց ուտելու: Սովորաբար մատուցանում են բոլբաշ, բուլղամայ և եախնի: Ճաշից յետոյ հարսնակորները ցրւում են, մնում են միայն մօտիկ ազգականները: Այս միջոցին ցոյց են տալիս օժիտը: Գորիսում և միքանի գիւղերում օժիտը ցոյց են տալիս միայն փեսայի տանը, երբ արդէն բերուած է լինում:

Թմբկահարը իրերը հատ-հատ վերցնելով՝ բոլորին ցոյց է տալիս և բղաւում է.

«Թագուորը, թագուորի մկրներ»:

— Հրամամա, պատասխանում են մականները:

Աստու Հրամանք, ձեզ հրամանք. խնամին թագուորին ու հարսին սերին (սիրուն) տուաւ մին գեաբայ, որ եժի պակասը պակասը 10 մանէթ: Տոնը շէն, շէն կենայ:

«Չէն կենայ, շէն կենայ», կանչում են միւսները:

Սովորաբար իբր օժիտ տալիս են.

Մի ձեռք հանդերձ.

Երկու ձեռք սպիտակեղէն.

Մի ներքնակ.

Մի վերմակ.

Երկու բրդէ բարձ.

Ղազմա—այսինքն ճակատին կապելու գրամներ, մօտաւորապէս 4 ռ. արժողութեամբ.

Մի փրդաբող—(չթի վարագոյր).

Վեց զոյգ սմպետան (տոպրակի բերան կապելու թել).

Մի տաշտի մեզար (սփռոց).

Մի աղաքսակ.

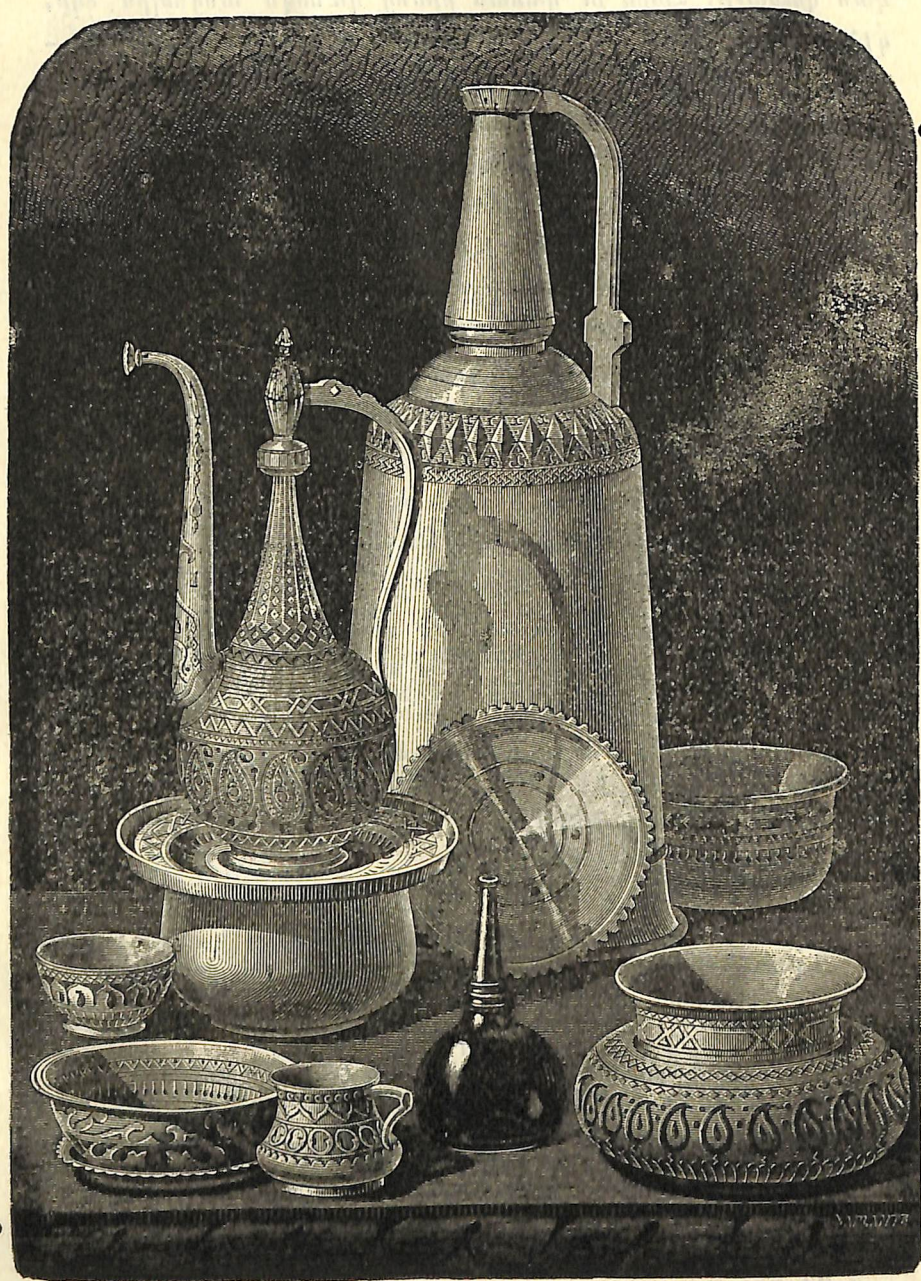
Մի սուփրա.

Մի բակեղաթ (խուրջին).

Մի կարպետ.

Մի գորգ.

Մի պղնձեայ կուժ. մի կոնք, մուշուրբա և այլ պղնձէ անօթներ, որոնց ամենալաւերը ներկայացնում է հետևեալ պատկերը.

Պղնձե, անօթներ.

Օժիտը տեսնելուց յետոյ բարձում են մի ձիու, հարսնեղբորը նստեցնում վերան և պատրաստում թագուորի տունը գնալու: Հարսի հայրը, բռնելով իւր աղջկայ աջ ձեռքից՝ տալիս է թագուորի հօր ձեռքը և ասում. «Տար ամանաթդ (աւանդ) խէրը տես»: Հարսը իսկոյն խոնարհւում է և համբուրում սկեսրոջ ձեռքը: Վերջինս շնորհակալութիւն է յայտնում խնամսէն և հարսին տանում կանգնեցնում թագուորի մօտ: Յետոյ հարս ու թագուոր խոնարհւում, համբուրում են տան օջախը, և ուղղւում դէպի թագուորի տունը: Առաջից գնում է քաւորը, նրանից յետոյ թագուորն ու փեսաղբէրը, որոնց հետեւում են հարսն ու հարսնեղբորը: Այս վերջինս բռնում է թագուորի փեշից, որպէսզի հարսի և թագուորի միջով ոչ ոք չանցկենայ, ապա թէ ոչ՝ նրանք կը «կոխուին» (կը կորցնեն այրականութիւնը):

Ճանապարհին ազգականները սեղան են դուրս բերում՝ գինի, օղի, եղածու, մեղր ու կարագ են հրամցնում, չարղաթ, մահրամայ են ձգում հարսի գլխին, պարում են և երգում:

Երբ հասնում են տան դուռը՝ կտրից ընկոյզ են շաղ տալիս. ահագին իրարանցումն է ընկնում մականների և երեխաների մէջ, որոնք աշխատում են միմեանց ձեռքից խլիլել:

Հարսը կանգնում է տան դռան առաջ, որ զարդարուած է լինում կարմիր չարղաթով. սկեսուրը դուրս է գալիս, իւղի պուլիկը ձեռին. հարսը մի քսան կոպէկանոց է ձգում իւղի մէջ, մի քիչ իւղ հանում և քսում սկեսրոջ ծամերին: Այս ժամանակ սկեսուրը համբուրում է նրան, օրհնում և ներս հրաւիրում. հարսը նազ է անում, և սկեսուրը մի նուէր է տալիս և կամ խոստանում: Ապա հարսը կտորում է շեմքի առաջ դրուած կաւէ գաւաթը, և այնպէս ներս մտնում՝ հարս ու թագուոր խոնարհւում համբուրում են օջախը և ապա հարսին տանում են նրա համար պատրաստուած փեսարտի կամ կեարտակի յետեւը, ուր նա չէ նստում՝ մինչև որ սկեսուրը մի ընծայ չտայ: Նրա գիրկը տալիս են մի արու երեխայ, որպէսզի նա շուտով երեխայ ունենայ: Հարսի խելօքութիւնը փորձելու համար՝ կապերտի տակ չմոշկ կամ իշու համետի կտոր են դնում,

և եթէ հարսը հասկանում և վերցնում է՝ նշանակում է որ խելացի է: Նրան շրջապատում են տան փոքրիկները, որոնց նա չամիչ, քսակներ և գուլպաներ է ընծայում:

Այս ժամանակ հարսնաղբէրը օժիտի վրայ նստած սպասում է, մինչև որ մի նուէր են տալիս նրան և ձիուց իջեցնում:

Մի քիչ յետոյ բոլորը ցրւում են: Նոյն գիշերը հարսը քնում է հարսնքոջ հետ:

Հետևեալ օրը, կիրակի, նորից հրաւիրում են տան մեծերին, որոնց համար ճոխ սեղան են պատրաստում: Ճաշին ընտրում են մի թամագա—սեղանապետ—որին անպայման բոլորը հպատակում են: Սրա առաջարկութեամբ խմում են հետևեալ պարտադիր կենացները.

ա) Բոլոր ննջեցեալների և մասնաւորապէս նորապսակների ննջեցեալների ողորմաթասը.

բ) Ջուխտ օջախի—երկու խնամիների—կենացը. «Աստուած էն օժախէն էս օջախին խէր տայ».

գ) Թագաւորին և թագուհուն կենացը:

Կանչ .—Ճաշից յետոյ սկսւում է կանչը.—Թմբկահարը թմբուկը դնում է տանուտիրոջ առաջ և կանչում. «Քաւորը գայ»:

Նախ քաւորը միքանի բուբլի դնում է թմբուկի վրայ: Թմբկահարը իսկոյն բղաւում է.

Տօնը շէն, շէն կենայ, քաւոր Թիւնին (Յարութիւն) կանչեց (այսքան) մանէթ: Իրան որդուն փոխ ինի:

—Չէն կենայ, շէն, ձայնում են ամեն կողմից:

Երբ բոլոր հարսնւորները տալիս են իրենց նուէրները՝ գիւղի տանուտէրը հաւաքում է բոլոր փողը, հաշւում, թրմբկահարի միջոցով յայտնում բոլորին և յանձնում թագաւորի հօրը: Կանչից գոյանում է 50-200 բուբլի գումար:

Հետևեալ օրը թագաւորի հայրը, եթէ գոհ է կանչի արդիւնքից՝ հրաւիրում է կանչին մասնակցողներին և հիւրասիրում հացկերոյթով: Ճաշից յետոյ քահանան կատարում է քագվերացումը, որի միջոցին քաւորը բռնում է թագաւորի ու հարսի գլխին իւր թուրն ու պատեանը խաչաձև:

Նոյն երեկոյին նորապսակները առաջատ են մտնում: Հարսը և քուրը պատրաստում է անկողինը և մօտը մեղր ու գինի դնում: Իբրև կուսութեան ապացոյց՝ սաւանը խստութեամբ չէ պահանջւում, որովհետև աղջկան շատ փոքրահասակ ամուսնացնելով՝ բոլորովին վստահ են *):

Երեքշաբթի օրը քեալլափաչա են եփում և առանձնապէս կանանց հրաւիրում: Ճաշից առաջ հարսը մինի առաջնորդութեամբ առաջ է գալիս և համբուրում բոլոր կանանց ձեռքերը, և սրանք գովում են նրան, որ կոյս է մնացել և օրհնում են: Յետոյ հարսի չմոշկը դնում են մէջտեղ և բոլոր հրաւիրեալները դրամներ են ձգում նրա մէջ, որը տալիս են հարսին: Միքանի տեղեր էլ մի խնձորի վրայ են շարում դրամները և այնպէս տալիս:

Նոյն երեկոյեան նորահարսը ջուր է տաքացնում և բոլոր տնեցիների ոտները լուանում, սկսելով սկեսարից և վերջացնելով ամենափոքր տէգրով: Նախ լուանում է աջ ոտը և ապա ձախը: Ամեն միւր միքանի կոպէկ են ձգում տաշտի մէջ՝ իբր նուէր հարսին:

Չորեքշաբթի առաւօտ հարսը վաղ վեր է կենում, բակը աւելում, աղբը մի անկիւնում հաւաքում և չմոշկի մինը վերան դնում: Երբ սկեսուրը վեր է կենում՝ գովում է հարսի ջանասիրութիւնը և միքանի կոպէկ ձգում չմոշկի մէջ, որ հարսը վերցնէ և աղբը տանի թափէ: Այնուհետև սկսւում է սովորական կենացը: Մի երկու շաբաթից յետոյ հարսի մայրը, առնելով միքանի ֆուստ սապոն, մի սանր, մի հայելի, օսաշոր (ուսաշոր), թել, ասեղ, ճաղեր, միքանի գաթալ, մի երկու խաշած հաւ և հարսի հին շորերը՝ գալիս է խնամոնց տուն «գրլիւրլվայ»: Այստեղ նա առաջին անգամ լուանում է հարսի գլուխը, մազերը սանրում և օրհնում:

*) Հարսը կոյս լինելիս մի արխալուղացու են նուիրում հարսնեղբօրը, իսկ եթէ կոյս չէ, չեն տալիս եւ յանդիմանում են:

Ծ Ա Խ Ս Ը

Սովորաբար աղջկայ կողսից շատ քիչ ծախս է լինում, իսկ տղայի կողմից ծախսը մօտաւորապէս այսքան է լինում.

ա) Նշանդրէքին.

Մի ոչխար	3—5 ռ.
Մի գլուխ շաքար	6—6 ռ.
Մի ֆունտ թէյ	1—2 ռ.
Մրգեղէն	2—3 ռ.
Օղի և զինի	10—15 ռ.
Եախա	

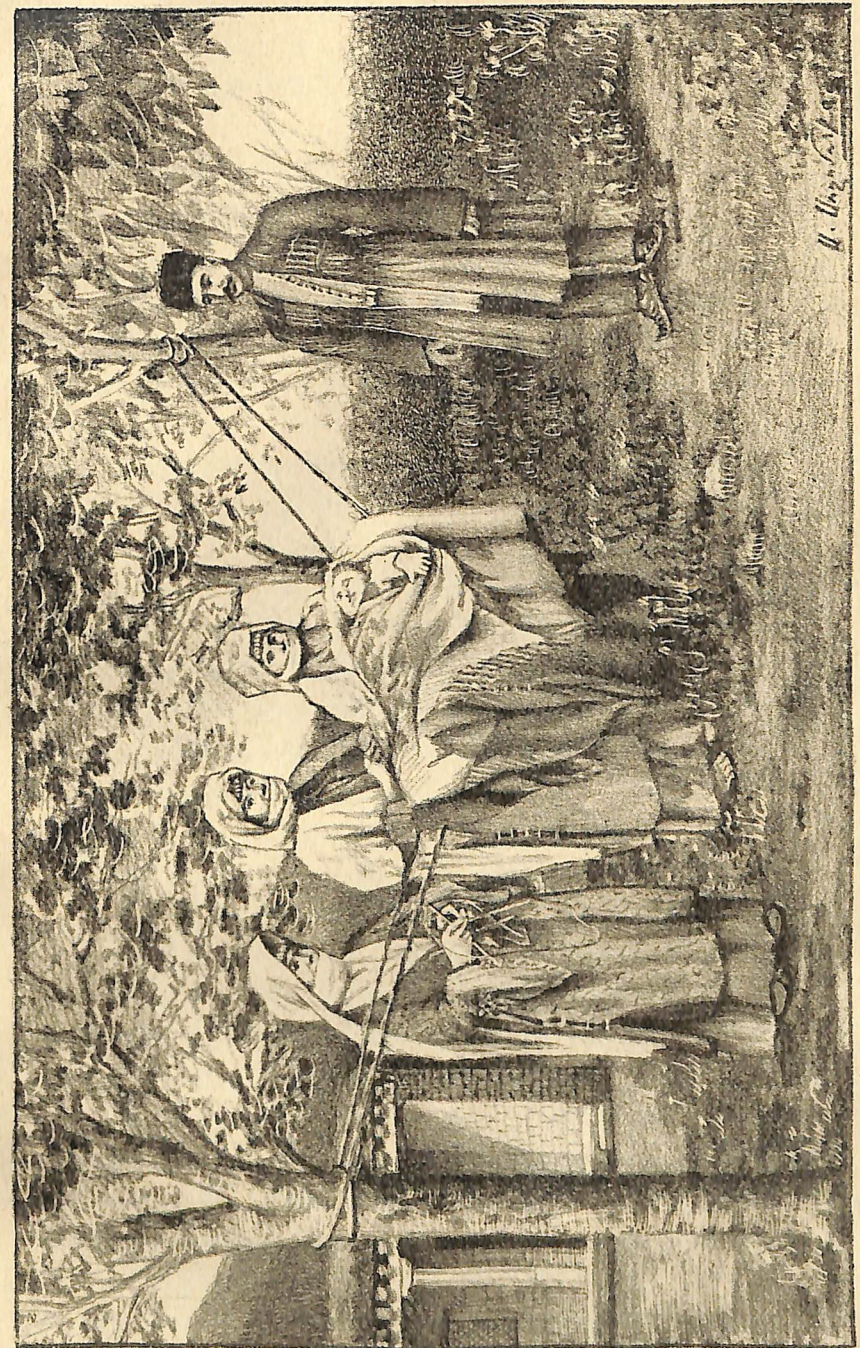
բ) Տարուայ ընթացքում

Հարսնացուին նուէրներ	10—15 ռ.
--------------------------------	----------

գ) Հարսանիքին

Մի եղ կամ մի ոչխար	3—15 ռ.
Գինի	25—60 ռ.
Օղի	10—30 ռ.
Մի մոթալ պանիր	4—6 ռ.
Հաց	10—15 ռ.
Թէյ և շաքար	5—7 ռ.
Ճրնհապահ	20—120 ռ.
Հարսին զգեստ	30—75 ռ.
Աթուաճաս	6—8 ռ.
Եկեղեցուն	1—1 ռ.
Քահանային	5—8 ռ.
Մանր ծախսեր	15—20 ռ.

Ընդամենը 166—411 ռ.

ՏՂԱՅԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Ջանգեղուրի շրջանի Հայ կանանց դաշտանն ընդհանրապէս սկսում է 14—15 տարեկան հասակում, և արիւնահոսութիւնը տևում է 3—8 օր: Այս միջոցին միայն հարուստներն են շոր կապում, մինչդեռ աղքատները ոչինչ չեն անում: Առաջինները օրական մի կամ երկու անգամ էլ լուացւում են և շորը փոխում:

Կերակրի և կենցաղավարութեան մէջ մի առանձին փոփոխութիւն չէ լինում այս ժամանակ: Աշխատանքն էլ նոյնն է մնում, միայն մի քանի բաներ, ինչպէս խմոր հունցել, հաց թխել, խնոցի հարել, չեն թույլ տալիս անելու, մեղք համարելով, որովհետև այդ միջոցին նա անսուրբ է համարւում, և հաղորդութիւն առնելու էլ իրաւունք չունի:

Եթէ դաշտանն ուշանում է՝ սովորաբար ոչ մի միջոցի չեն դիմում, քանի որ օրն էլ միտները չէ լինում: Բայց պատահում էլ է, որ լողանում են:

Ամլութիւնը աստուածային պատիժ է համարւում, ուստի և ամուլ կինը համարւում է մեղաւոր, որի պատժառով էլ դատապարտուել է այդ պատժին: Ամուլ կանայք էլ ոչ միայն որդի ունենալու ցանկութեամբ, այլ և այդ նախատինքից ազատուելու տենչով դիմում են սրբերի միջնորդութեան, ուխտ գնալով առաւելապէս Ծիծեռնավանք, Տաթև, Լաստ, Պարոն-Պիժ և այլն: Չատերը պնդում են, թէ սրբերը կատարել են իրենց խնդիրը, տալով որդիներ, որոնց վրայ միշտ մի նշան է լինում: Բայց երբ ուխտագնացութիւնը չէ օգնում՝ այն ժամանակ դիմում են հետևեալ միջոցներին.

1). Սպանած գալլի ծնօտներից թել են կապում և միջից երեք անգամ անցնում:

2). Նոր փորած և դեռ նսջեցեալը մէջը չզրած գերեզմանի վրայով երեք անգամ ցատկում են:

3). Սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ կանգնած՝ իրենց ձեռներին ու ոտներին ջուր են ածում և միզում:

4). Առաջին անգամ տղաբեր կնոջ տան կտրին ծածուկ միզում են:

5). Երկու ուրբաթ և մի չորեքշաբաթ, կամ երկու չորեքշաբաթ և մի ուրբաթ օր եօթը քար դնելով իրենց տակը՝ լողանում են:

Երբ առաջին անգամ զգում են իրենց յղի լինելը՝ սաստիկ ուրախանում են, և մինչև անգամ ուխտում են, որ եթէ որդի ունենան՝ «օխտը շէն ման կեան, դռներան մատաղ հը-վըքելա»:

Սկզբում ամաչելով՝ յղութիւնը թաքցնում են տան աւելի հեռու անդամներից և կենցաղավարութեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չեն մտցնում, բայց յետոյ, երբ արդէն յայտնի է լինում՝ սկսում են թուլթուլիկ (արձակ) շորեր հագնել, թթու կերակրներ, մրգեղէն պահանջել, աշխատանքից խուսափել. սակայն շատ քիչ կեսուրներ այդպիսի հարսերի նազերը տանում են: Հատ-շատերը ստիպուած են լինում սովորական կարգով աշխատել նոյն իսկ մինչև ծննդեան օրը և սահմանափակել իրենց ցանկութիւնը:

Երբ մօտենում են երկունքի օրերը՝ յղի կանայք շտապում են հաղորդուել, որովհետև «համբուրելու են մահուան դռնից», և ո՞վ գիտէ, կենդանի են մնալու, թէ ոչ:

Երկունքի ժամանակ յղի կնոջը առանձնացնում են մի սենեակում, սեան յետևը, և տան կանայք, տատմէրի հետ միասին, շրջապատում նրան: Սովորաբար հրաւիրում են նաև ծընընդկանի մօրը, եթէ միայն նա ևս յղի չէ:

Եթէ ծնունդը դժուար է լինում՝ կանայք և մանաւանդ տատմայրն աշխատում են թեթեւացնել՝ ստիպելով ծննդկանին փչել մի շիշի մէջ, մի քիչ ման գալ:

Երբ ուշագնաց է լինում՝ ահաղին աղմուկ բարձրացնելով, հրացան արձակելով և երեսին ջուր սրսկելով աշխատում են ուշքի բերել: Քաւորին էլ հրաւիրում են, որ փէշով ջուր տայ:

Եթէ այս միջոցները չեն օգնում, հասկանում են, որ սա-

տանաները հաւաքուել են և կամենում են ծննդկանի լեարդը հանել տանել: Ուստի և աշխատում են սատանաներին խաբել — վերցնում են այծի լեարդ և հերդիկից դուրս նետում: Սատանաներն էլ խաբուելով՝ առնում են լեարդը և հեռանում:

Երբ հասնում է ծնելու ժամը, ծննդկանին չոգեցնում են գետնին, մի քիչ չոր խոտ ձգելով, և այս դրութեան մէջ ծընում է երեխան: Նորածինը առնում դնում են մի մաղի վրայ, ընկերքը դանակով կտրում, և տանում շեմքի տակ, կամ մի ուրիշ տեղ խորը թաղում, որ մի գուցէ շները հանեն և ուտեն: Յետոյ մինչ ծննդկանը դեռ մնում է խոտի վրայ պառկած՝ տատմէրը լողացնում է երեխային, վերան աղ ցանում, բալուղում և գիրկն առած տանում կտրովը պտոյտ տալիս, դարձնում դէպի արեգակը, աղօթում և ապա իջնում, երեխայի կրկին մաղի վրայ դնում: Ապա ծննդկանին մէջքից ներքև լուանում է, անկողնում պառկեցնում և երեխային նրա աջ կողմը դնում:

Այս անելուց յետոյ՝ տատմէրը վաղում է մօտիկ աղգականներին «աչքիլուսանք», աւետում է նրանց երեխայի ծնունդը և մի քանի կոպէկ կամ ձու նուէր ստանում:

Ընդհանուր և մեծ ուրախութիւն է տիրում՝ երբ նորածինը արու է լինում. մինչդեռ աղջիկ լինելիս՝ եթէ ոչ տըխրում՝ գոնէ չեն էլ ուրախանում, և բոլորն էլ ասում են. Աստուած դիւին էլ մին տղայ տայ:

Լուրն առնելով՝ աղգականներն ու հարեանները շտապում են ծննդկանին տեսութեան, բերելով իրենց հետ «ծննդկազաւաթ», որ բաղկանում է եղածուից, եղ ու մեղրից, և այլն:

Այս միջոցին ծննդկանը, նրա հետ և ամբողջ տունը անսուրբ են համարւում, ուստի և՛ զատում են ծննդկանի բաժակը, ափսէն, գդալը և այլն և չեն թոյլ տալիս, որ սա որևէ բանի դիպչի: Քահանային էլ հրաւիրում են, որ գայ տունը փարատէ: Եւ որովհետև կինը անսուրբ է և չարերը հեշտութեամբ կարող են նրան խփել՝ ուստի պահպանութեան համար նրա բարձի տակ դնում են Նարեկ, սուր, դաշոյն և այլն, իսկ կրթքին և տեղաշորին ասեղ են շուլուղում:

Առաջին օրը ծննդկանին տալիս են կինամոնով պատրաստուած թէյ և եղածու, իսկ նորածինն շատ անգամ կաթ չեն տալիս, որպէսզի համբերող լինի:

Երկրորդ օրը տատմէրը լողացնում է երեխային, աղից հանում, բալուլում և կրկին դնում մօր աջ կողմը, որովհետև աջ կողմում գտնուում է բարի հրեշտակը, մինչդեռ ձախում՝ չար հրեշտակը: Այնուհետև միայն երկու օրը մի անգամ են լողացնում երեխային, և օրը երկու անգամ բալուլը փոխում:

* * *

Միջոցներ կատարում է ծննդեան 3—7 օրը: Տատմէրը տանելով քաւորին մի ափսէ փլաւ, վերան մի խաշած հաւ դրած՝ հրաւիրում է դալ երեխան կնքելու: Նա էլ մի քանի կողէկ և կամ ձու, աղ է տալիս տատմօրը նուէր: Որոշեալ ժամին քաւորը վերցնելով կէս արշին կտաւ, (որ անց են կացնում երեխայի զլուխը և կոչում է կնկուղ), ինչպէս և մի արշին չիթ, կամ թաւշեայ կտոր և կամ մի «եայլուխ»՝ դնում է եկեղեցի: Տատմէրն էլ երեխային, երբեմն մի քանի բարեկամ կանանց հետ, տանում է եկեղեցի, ուր քահանան կատարում է մկրտութեան խորհուրդը: Սովորաբար քահանան ինքն է ընտրում երեխայի անունը և շատ քիչ դէպքերում իրենք ծնողներն են որոշում:

Երեխային տալով քաւորի գիրկը, քահանան շուրջաւոր ձգած, շարական ասելով՝ բերում է տուն, ուր հաւաքուած են լինում բարեկամ տղամարդիկ և կանայք: Այտեղ, ծննդկանի կողքին դնում են մի մաղ, վերան մի հաց ձգում և երեխան դնում վերան: Երբ քահանան աղօթքը վերջացնում է՝ քաւորը վերցնում է երեխային և տալիս ծննդկանին: Սա էլ խոնարհում, համբուրում է քաւորի ոտը, յետոյ բալուլը և վերցնում երեխան, դնում իւր աջ կողմում: Իսկ քահանան առաջարկում է Աւետարանը համբուրել և խաչհամբոյր ձգել: (Այս միջոցին հանդիսականներից մի քանիսը հեռանում են, որ խաչհամբոյր չտան):

Անմիջապէս տղամարդիկ առանձին հացի են նստում: Մա-

տուցանում են 2—3 տեսակ կերակուր: Յատուկ այս դէպքերի համար որոշուած կերակրներ չկան: Հացից յետոյ տղամարդիկ բարեմաղթելով նորածինն և նրա ծնողաց երկար կեանք և երջանկութիւն՝ ցրում են: Այնուհետև կանայք են նստում հաց ուտելու:

Եթէ նորածինը առջինեկ է՝ քաւորին մի արխալուղացու ընծայ են տալիս. սա էլ ծննդկանին է մի բան նուիրում:

Չորս օրից յետոյ նորից դալիս է տատմէրը և երեխային մեռոնջրից հանում—լողացնում է նրան մի մաքուր ամանի մէջ և ջուրն ածում օջախը կամ թոնիրը, իսկ, եթէ շատ է՝ նաև դետը: Լողացնում է նոյնպէս ծննդկանին, մեռոնջրից խառնելով՝ նրան լողացնելու համար տաքացրած ջրի հետ: Յետոյ իբր վարձ ստանում է հնգական ֆունտ աղ ու ալիւր, 2—3 ֆ. ձաւար, մի ֆունտ բրինձ, և գուցէ մի քանի կոպէկ, շնորհակալ է լինում տնեցիներից և գնում: Տատմէրին տուածները նախապէս պտտեցնում են ծննդկանի գլխով:

Մեռոնջրից հանելուց յետոյ առաջին անգամ դնում են օրօրոցում, որի կամարից կապում են զանազան ուլունքներ, երեխային չարերից և չար աչքից ազատ պահելու յուսով, և մի քանի վեգեր ու խաղալիքներ, երեխային զբաղեցնելու նպատակով:

Այնուհետև ծննդկանը մի քանի օր ևս պառկած է մնում. ապա վեր է կենում և սկսում է զբաղուել տնային գործերով, սակայն զգուշանում է արև տեսնելուց, որ տևում է 3 շաբաթ՝ եթէ նորածինը աղջիկ է, և 4 շաբաթ՝ եթէ տղայ: Այս ժամանակամիջոցն անցնելուց յետոյ, ծննդկանը լողանում է՝ այդ նպատակով պահած մի սրուակ մեռոնջուր խառնելով ջրի հետ, և ապա թէ դուրս է գալիս, նայում է արեգակին և խաչակնքում:

Երբ ծննդուց յետոյ առաջին անգամ նա դնում է աղբիւրից ջուր բերելով՝ մի շամփուր է ձեռն առնում, և ցորեն ու բրինձ ածում աղբիւրի ակը:

Երեխայի խնամատարութիւնը ամբողջովին մօր վերայ է թողած: Նա է կերակրում նրան իւր ստինքով 2—3 տարի:

Իսկ եթէ նա կաթ չէ ունենում՝ գործ է ածում կովի կաթը, հետը փոքր ինչ շաքար խառնելով: Ոմանք էլ ոչխարի կաթ են գործ ածում, հետը մի քիչ ջուր խառնելով:

Երբ ուզում են երեխային ծծից կտրել՝ ցեխ, կամ կուպր են քսում ստինքին, որպէսզի երեխան զգուի, և այս ժամանակ շարունակ մրգեղէն են տալիս նրան:

Առաջին ատամները հասնելիս «կեղքահատիկ» են անում: — Խաշած ցորենի հետ խառնում են շաքարեղէններ և ածում երեխայի գլխին: Այս միջոցին երեխայի առաջ մի դանակ և մի սանր են դնում գուշակութեան համար, ինչպէս Սիսիանում. եթէ երեխան առաջ դանակը վերցնէ՝ գուշակում են, որ եղբայր է ունենալու, իսկ եթէ սանրը՝ քույր:

Որպէսզի երեխան շուտով ոտք ելնէ՝ մի փայտ են տնկում և վերան մի ուրիշ փայտ անց կացնում, այնպէս որ պտույտ դաշ. յետոյ երեխային բռնել են տալիս այդ փայտից և պտույտ ածում: Բայց եթէ այդ չէ օգնում և երեխան չըկար ժամանակ ոտք չէ ելնում՝ նրան տանում են Ծիծեռնաւանք, Ագուաւի քարի առաջ մոմ վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ և երեխայի ոտներին ջուր ածում:

Լուսնոտ երեխային տանում են բոյաճու (կտորեղէն ներկող) խանութը, մի վառած մոմ տալիս ձեռքը և ստիպում նայել ներկի կարասի մէջ: Այս միջոցին բոյաճին էլ աղօթում է, և երեխան, առում են, լաւանում է:

Երբ երեխան կոխում է, այսինքն լղարում և նուագում է՝ նրան անց են կացնում սպանած գալլի ծնօտներից կապած կաշու միջով:

Նոյն նպատակով չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը երեխային տանում են անձաշակ մեռնողի գերեզմանի մօտ, բռնում են նրան այն տեղերում, որտեղ ննջեցեալի ոտներ, գլուխը և սիրտն են ընկնում, և երեքական անգամ ջուր են ածում երեխայի գլխին:

Եւ կամ երեխային բռնում են սատկած շան կամ կատուի վերայ և գլխին ջուր ածում:

Երեխայի փորը ցաւելիս՝ տրեխի քողը նրա սրտի մօտ

բռնած երեք անգամ կապում են և արձակում: Սա կոչում է «գոլինջ»:

Եթէ երեխան լալկան է՝ կրծքին սատկած իշի կաշի են դնում:

Եթէ երեխան քուն չէ լինում՝ օձի շապիկ են դնում նրա քարձի տակ:

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Ջանգեղուրում ընտանեկան կեանքը շատ չէ տարբերում Սիսիանի ընտանեկան կեանքից. միայն այստեղ «նահապետական գերդաստանը» աւելի արագութեամբ է քայքայւում, տեղի տալով «ընտանիքին»: Այս քայքայուող, նահապետական գերդաստանի մէջ այլևս չէ թագաւորում նախնի սէրն ու համերաշխութիւնը: Հայրը թէև համարում է գերդաստանի մեծ, թէև նա կատարեալ իրաւունք ունի գերդաստանի իւրաքանչիւր անդամի և բոլոր ստացուածքի վրայ՝ բայց այժմ նա շատ դէպքերում ստիպուած է գործ գնել իւր այդ իրաւունքները, կամաւ կուրանալ և խլանալ, որովհետև գերդաստանի անդամները այլևս նախնի հնազանդութիւնը չեն ցոյց տալիս. ինքնուրոյն և ազատ լինելու ձգտումը այժմ շատ վաղ է զարգանում գերդաստանի փոքր անդամների մէջ, մանաւանդ երբ սրանք միջանի տարի պանդխտական կեանք են վարում:

Միւսնոյն բանն է և գերդաստանի մօր վերաբերութեամբ: Թէև նրա մէջ է կենդրոնանում տան ներքին կառավարութիւնը, թէև նրա ձեռին են տան բոլոր բարեքների բանալիները, թէև նա է կոչուած հրամայելու, գործի դնելու հարսների ու աղջիկներին՝ բայց և այնպէս շատ բաներում նա այժմ ստիպուած է զիջել իւր հարսներին և նրանց խօսքովը նստել կանգնել:

Այսպիսի գերդաստանում կեանքը հետեւեալ կերպով է ընթանում:

Առաւօտը վաղ, արշալուսին, փոքր հարսը վեր է կենում և սափորն ուսին գնում է աղբիւրից ջուր բերում. ապա աւելում է բազը, անասունների աղբը ձեռքով շաղախում, «քեարմա» (քակոր) շինում և խփում պատերին: Յետոյ լուացւում է և գնում սկեսուրին արթնացնում, շորերը հաղցնում, ձեռին ջուր ածում, որ լուացուի, ապա մի ներքնակ է ձգում և ճախարակը մօտը դնում, որ նստի մանէ: Պառաւը երեսը լուանալուց յետոյ դառնում է դէպի արևելք և ցած ձայնով աղօթում, ապա միքանի անգամ խաչակնքւում և նստում ճախարակ մանելու: Անմիջապէս փոքր հարսը սկեսրայրի շորերն է տալիս և օգնում նրան հագնուելու. յետոյ նրա ձեռին ջուր ածում, երեսորբից մատուցանում, և երբ նա սրբւում է՝ առնում է երեսորբիցը, համբուրելով սկեսրայրի ձեռքը:

Այս միջոցում գերդաստանի միւս անդամներն էլ վեր կացած են լինում, միշտ կանայք տղամարդկանցից առաջ: Իսկոյն փոքր հարսը հաւաքում է բոլորի անկողինները և աւելում սենեակը:

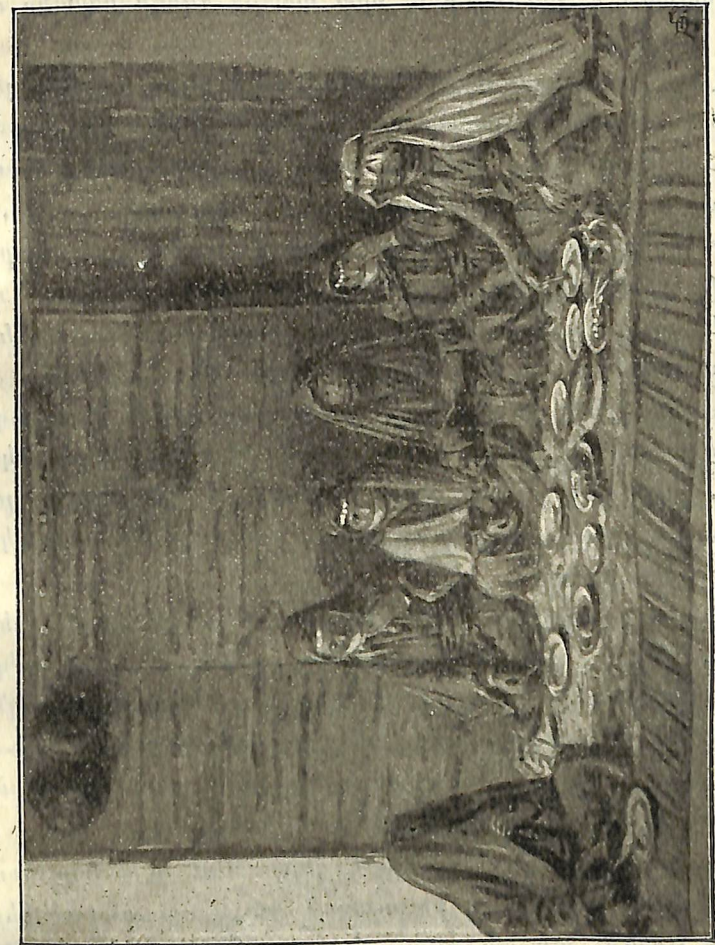
Տղամարդիկ, եթէ ձմեռ լինի՝ անմիջապէս գնում են գոմ, անասուններին դարմանելու, իսկ եթէ ամառ՝ մի-մի բաժակ օղի են խմում, մի կտոր հաց ու պանիր գնում գրպանները և գնում հանդը աշխատելու:

Միքից յետոյ սկեսուրը պատուիրում է մեծ հարսին՝ մի տեսակ կերակուր եփել, որ սովորաբար լինում է՝ կարտոֆիլ, մաշ, (լոբի), քշովան (քաշովի փլաւ), մսով բոգբաշ, փլաւ, հելատ (թանով սպաս), կաթնաւ (կաթնով սպաս) և այլն:

Փամը 8-9-ին կերակուրը պատրաստ է լինում, և փոքր հարսը տղամարդկանց համար «հաց է դնում» — դետնին սրփուում է մի սփուոց, հացեր, գդալներ շարում, մի շոր էլ մի անկիւնը դնում՝ ձեռները սրբելու համար:

Նախ տան մեծը նստում է «հացի գլուխը», այսինքն սեղանի վերի, պատուաւոր ծայրը, յետոյ տղամարդիկ և երեք տարեկանից բարձր արու երեխաները՝ աւագութեան կարգով: Երբեմն գերդաստանի մայրն էլ է նստում ամուսնու և որդիների հետ հաց ուտելու, սակայն նրանցից միքից հեռու, և ուտելիս էլ

շալը միքից առաջ է քաշում և դէպի յետ դարձած ուտում, ամօթ համարելով ուղղակի նրանց ներկայութեամբ հաց ուտելը. նա սովորաբար հարսների հետ է հաց ուտում: Տան ծառան էլ տղամարդկանց հետ միասին է նստում: Փոքր հարսը մատուցանում է կերակուրը կամ մի մեծ ամանով, որի միջից

բոլորն էլ ուտում են, և կամ իւրաքանչիւրին առանձին ափսէով:

Ամառը տղամարդիկ սովորաբար հանդումն են հաց ուտում, և միշտ փոքր հարսն է նրանց հաց տանողը:

Տղամարդկանցից յետոյ հաց են ուտում կանայք: Սովորաբար սկեսուրը նստում է ամենալաւ տեղը, նրան շրջապատում

են հարսները, իսկ փոքր հարսը նստում է փոքր ինչ հեռու, մի անկիւնում, կարմիր չարդաթով քողարկուած: Հաց ուտելիս՝ հարսները ձեռով բռնում են երեսի մօտ լաչակից և միքիչ առաջ քաշում, որպէսզի սկեսուրը չտեսնէ, թէ ինչպէս են նրանք պատառ բերանները տանում: Իսկ փոքր հարսը փոքր ինչ քարձրացնում է չարդաթը և նրա տակից գլխով բերանը տանում:

Հացի ժամանակ փոքր հարսն է ծառայում, հացից յետոյ էլ նա է ամանները հաւաքում, լուանում: Սկեսուրը դարձեալ նստում է ճախարակը մանելու. աւագ հարսը սանտրեքով բուրդ է զգում և կամ ճախարակ մանում *): Երկրորդ հարսը, որ արդէն կովերը կթած է լինում՝ զբաղւում է կար ու կարկառանով: Միւսները, եթէ կան՝ կապերտ, գորգ, գուլպա են գործում և այլն: Առհասարակ կանայք կատարում են հետեւեալ աշխատանքները. — եւ խաներին խնամել, կերակուր եփել, հաց թխել, ճախարակ մանել, շալ, գուլպայ, կապերտ, գորգ գործել, իւղ, պանիր շինել, կարել, կարկատել, ջուր բերել, կարտոֆիլ, լոբի ցանել, պտուղներ, նոյնպէս և կարտոֆիլ, լոբի, կանաչեղէն քաղել, քաղհանք անել, քաղոր շինել, խուրձ կրել, դալը կալսել, և այլն:

Իսկ տղամարդիկ — վար անել, հունձ անել, փայտ բերել, կոտրել, թրիք քցել, անասունները դարմանել, բեռնակրութիւն անել, տրեխ կարել: Կան և արհեստներով պարագողներ:

Պէտք է ընդհանրապէս ասել, որ թէ տղամարդիկ և թէ մանաւանդ կանայք շատ աշխատասէր են: Հազիւ է պատահում, որ կինը պարապ մնայ՝ թէ փողոցում, թէ մինի մօտ հիւր եղած միջոցին՝ նա գուլպա է գործում և կամ կար անում:

Կէսօրին նորից հաց են ուտում, բայց այս անգամ կերակուր չէ լինում, այլ պանիր ու հաց կամ հաց ու պիւլի, ճրկութիւն (աղը դրած ճակնդեղ) և այլն:

Նոյն աշխատանքները շարունակում են մինչև երեկոյ: Երբ հնչում են եկեղեցու զանգակները՝ փոքր հարսը նորից ա-

*) Ճախարակ մանելը կազմում է սկեսուրի եւ աւագ հարսի արտօնութիւնը. միւս հարսները իրաւունք չունին մանելու:

ւելում է տունը և կրակ անում. մեծ հարսը սկեսուրի հրամանով մի, երբեմն էլ երկու տեսակ կերակուր է եփում:

Երբ տղամարդիկ վերադառնում են հանդից և կամ, եթէ ձմեռ է, կերակրում են անասուններին՝ նոյն կարգով նստում են հաց ուտում, և եթէ ամառ է՝ անմիջապէս պառկում են քնելու. իսկ ձմեռները բոլորում են քուրսու շուրջը և միքիչ զրոյց անում: Տան մեծը նստում է ամենալաւ տեղը, ուր, դուռը բաց անելիս, քամի չէ փչում. նրա մօտ նստում են որդիները՝ աւագութեան կարգով. կանայք՝ միքիչ հեռու: Ճրագկալին դնում են քիւրսու վրայ, որպէսզի աւելի բարձր լինի. իսկ ճրագկալի վրայ վառում է ճրագը սև նաւթով: Հարուստները լամպ են ունենում, որ կախում են քիւրսու վերեւից:

խօսում են միայն տղամարդիկ, որովհետև կանայք տղամարդկանց ներկայութեամբ իրաւունք չունին խօսելու: Բացի դրանից՝ հարսները հարսնութիւն են անում — չեն խօսում — սկեսրայրի և մեծ տէգրերի հետ մինչև մահ, սկեսուրի հետ՝ առնուազը տաս տարի, (բացի առաջին հարսից, որ նրա անձնափոխանորդն է համարւում, և հարսնութիւն է անում մինչև երկրորդ հարս բերելը): Փոքր տէգրերի և տալերի հետ՝ կէս տարուց մինչև չորս տարի: Երբ հարկ է լինում խօսելու՝ դիմում են միմիկայի, կամ փոքր տալի միջնորդութեան և կամ ցածր, բայց լսելի ձայնով իրենց ասելիքն ուղղում են փոքր երեխաներին, որոնք երբեմն թոթովել անգամ չեն կարողանում: Բայց հարսները խօսում են միմեանց հետ, միայն ոչ սկեսուրի և կամ մեծ հարսի ներկայութեամբ, որովհետև բացի սկեսուրից մեծ հարսի առաջ էլ հարսնութիւն են անում:

Երբ հասնում է քնելու ժամը՝ փոքր հարսը ձգում է անկողինները դետին, նախապէս թաղիքներ ձգելով: Թոնրի մօտ, ամենալաւ տեղը ձգւում է տան մեծի և նրա կնոջ անկողինը, սրա մօտ աւագ որդունը և այլն, այնպէս որ մինչև անգամ այստեղ էլ աւագութեան կարգը պահպանւում է:

Նախ հանւում է տան մեծը, երբեմն աղօթքներ շշնջալով. նրան օգնում է փոքր հարսը, հանելով շորերը և յետ անելով տրեխները: Նրանից յետոյ հանւում է աւագ որդին, յետոյ միւ-

սր. և քանի որ աւագը չէ պառկել՝ կրտսերը իրաւունք չունի պառկելու: Երբ արական սեռի բոլոր անդամները պառկում են՝ նոր սկեսուրը փոքր հարսի օգնութեամբ սկսում է հանուել և պառկել ամուսնու մօտ: Յետոյ միւս հարսներն են պառկում, դարձեալ աւագութեան կարգով: Առհասարակ կանայք պառկում են իրանց ամուսինների հետ միեւնոյն անկողնում, և եթէ միայն մի երեխայ ունին՝ նրան էլ իրանց մօտ են առնում, իսկ եթէ երեխաները շատ են՝ սրանց համար իրանց անկողնի մօտ յատուկ մի անկողին են ձգում և բոլորին միասին պառկեցնում: Բոլորից յետոյ փոքր հարսը հանգցնում է ճրագը և զգուշութեամբ հանուելով՝ պառկում ամուսնու մօտ՝ տան ամենահեռու անկիւնում:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ա Կ Ա Ն Դ Ե Ղ Ե Ր ¹⁾:

Ականջացաւ.—Միքանի ձուլի դեղնուց մի պղնձէ ամանով թեք կերպով դնում են կրակի վրայ: Դեղնուցից չառաջանում է իւղ, որ ապակեայ սրուակի մէջ ածած պահում են, և հարկաւոր միջոցում 4—6 կաթիլ ածում են ցաւոյ ականջի մէջ:

Նուռը տաք մոխրի մէջ խորովում, միջից կիսում և տաք տաք դնում են ցաւոյ ականջի վրայ:

Ծխախոտի ձուլը փչում են ականջի մէջ, որ ցաւը դադարի:

Ականջի շարաւ: Երբ ականջից շարաւ է հոսում՝ ասում են ականջը ճնել է: Հին ժամանակներում այդպիսի դէպքերում ականջների մէջ մեռն էին կաթեցնում:

Ամուռուքիւն.—Ըիբը կոնաձև կտրելով դնում են նստատեղիում:

Այրուածք.—Սպիտակ հողը ջրով շաղախում և դնում են այրուած տեղի վերան:

Խորոված կարտոֆիլը մանրելով դնում են այրուած տեղի վրայ:

Աչքացաւ.—Եթէ աչքը կարմրել, արիւնով լցուել է՝ ոչխարի սպիտակ թուփից մի կտոր դնում են աչքի վրայ և մի քանի անգամ փոխում:

¹⁾ Բացի իմ հաւաքածից օգտուել եմ նաև պ. Տէր Գեորգեանի իմ խրնդրով հաւաքած դեղերից և բժ. պ. Գեղեվանովի «Завгезурский учебник... ВЪ МЕДИЦИНСКОМЪ ОТНОШЕНІИ» աշխատութիւնից:

Կապուտ քարը (МѢДНЫЙ КУПОРΟΣЪ) այրելով և փոշիացնելով լցնում են ջրի մէջ և կաթեցնում ցաւոյ աչքի մէջ:

Կծու-խոտ քոյսի արմատը եփում են և նրա ջրի մէջ բամբակ թաթախում և չորացնում են. ապա այդ բամբակը թրջում են կնոջ կաթի մէջ և դնում ցաւոյ աչքի վրայ:

Խորոված ձուն երկու կտոր անելով՝ շիբի (КВАЦІЯ) մանրունք են ցանում վերան և բամբակով դնում ցաւած աչքի վրայ:

Ասամնացաւ.—Փայտէ գդալի կոթը տաք մոխրի մէջ սաստիկ տաքացնում և դնում են ցաւոյ ատամի վրայ:

Մեխակը ձեծում, ցանում են բամբակի վրայ և դնում ցաւոյ ատամի վրայ:

Սխտորը ձեծում են, հետը աղ և խոզի ճարպ խառնում և դնում ատամի վրայ:

Եթէ երեսն ուռչում է՝ գարու ալիւրից եփած խաշիլը տաք տաք քաշում են մի շորի վրայ և դնում այտին:

Արիւնհոսութեան դէմ գործ են ածում. վառած շորի մոխիր, կենդանիների աղը, ջրով կամ մէզով թրջուած:

Բարակացաւ.—Մեծ քանակութեամբ իշի կաթ են խմում:

Բերանի բորբոքում.—Պղպեղի փոշուց մի թէյի գդալի չափ ածում են մի բաժակ ջրի մէջ և նրանով բերանը ողողում:

Բոր.—Սխտորի գլխով տրորում են չորացած բորը:

Գլխացաւ.—Գինու թունդ քացախով տրորում են գլուխը: Սխտորը ձեծում են, աղ ցանում, վերան թունդ քացախ ածում և կապում ճակատին: Թթու դրած վարունքը կիսում, դնում են ճակատին:

Գորտուկ.—Օձի կաշու մի կտոր են տալիս բնդունելու:

Երեսի դեղին վերք.—Առաւելապէս փոքր երեխաներին է պատահում.—Նուան կձեպը կամ դեղին ներկած բրդի թելը այրում են, մոխիրն ձէթով շաղախում և դրանով օծում վերքը:

Խաւարցի.—Առաւելապէս երեխաներին է պատահում. կարմրում է գլխի կաշին և ջրակալում. $\frac{1}{2}$ ֆ. լուացքի սապոն, $\frac{1}{2}$ ֆ. սև նաւթ, 2 գլուխ սոխ և փոքր ինչ ոչխարի դմակ խառնում են միասին, եփում և կտաւի վերայ քսելով՝ կապում գլխին, նախապէս գլուխը ածիլելով և լուարով:

Խիաւուկ. (Водобъ въ уахъ).—Կթաւատի փոշին կաթով եփում և տաք-տաք կապում են ուռուցքի վրայ, և այս բանը կրկնում են մինչև որ ուռուցքը հասնում է: Այս միջոցին ածիլով ծակում են ուռուցքը, որ շարաւ հոսի: Յետոյ մեղրամոմի, աչձի ճարպի և ձէթի հաւասարաչափ խառնուրդ են պատրաստում, մէջը աւելացնում են եր-

կու մսխալ քափուրու փոշի և ապա սրանից պատրոցներ շինելով՝ դնում վերքի մէջ, որպէսզի բոլոր շարաւը ծծի:

Ծաղիկ.—Ո՛չ մի դեղ չեն անում, այլ միայն աշխատում են սուրբ մնալ, առագաստ չմտնիլ, տունը հում միս չբերել, չկուռել, չհայհոյել և այլն:

Կարմուռ.—Ո՛չ մի դեղ չեն անում, միայն կոկորդի վրայ ուռուցք նկատուելիս՝ կթաւատի փոշին կաթով, եփում և դնում են վերան:

Կասաղած ռան կծած.—Մի շիշ գինու մէջ $\frac{1}{4}$ ֆունտ սխտոր եփելով՝ խմացնում են:

Կարիճի կծած.—Դռաբը—որ պատրաստում են խաղողի հիւթը եփելով—ջրի մէջ լուծում և տալիս են խմելու:

Կոկորդացաւ.—Խար-թութը երկար եփում են, շորի վրայ քաշում և կապում:

Կողքի ծակոց (КОЛОТЪ ВЪ БОКАХЪ).—Մի բաժակ գինու մէջ ածում են մի բուռ չորացած վարդ և մի թէչի գդալ աղ, որ երկար եփելով՝ քաշում են մի շորի վրայ և դնում ցաւած տեղի վրայ:

Ջիբի մանրունքը կաթի մէջ շաղուելով՝ դնում են վերքի վերայ: **Հաղլացաւ.**—Ջղալին հիւանդին ձեռքից բռնած պար են ածում դաւուլ-գուռնի ներդաշնակութեամբ և այս այնքան երկար, մինչև որ հիւանդը բոլորովին անզգացացած վաչը է ընկնում:

Մայասիլ.—Սափրիչը ածելով կտրում է դուրս եկած ստուկները և վերքի վերայ սուլէյմանու (Folia Sonnae) ածում: Հիւանդներն զգուշանում են ոգելից խմիչքներից և թթու կերակրներից:

Միզարգելութիւն.—Աւելուկը խաշում են և տաք-տաք դնում որովայնի վրայ:

Մոլոխ.—Հիւանդին փաթաթում են մետաքսէ սպիտակ շորի մէջ և շուտ շուտ վերան սառն ջուր են ածում:

Յոդացաւ (ревматизмъ).—Օղիի մէջ կարմիր պղպեղ (СТРУЧКОВЫЙ ПЕРЕЦЪ) են ձգում և դրանով տրորում են ցաւող անդամները:

Ջան կծածի դեմ.—Բակլան կամ լոբին կիսում և դնում են վերքի մէջ:

Կծող շան մազը վառում և մոխիրը ցանում են կծած տեղի վրայ:

Ջաւաւ.—Ձեխնի բոյսի մոխիրը խառնում են գինու հետ և շորի վրայ քաշելով դնում են շարաւոտ վերքերի վրայ:

Վերքերի շարաւը մաքրելու համար արաւ-արաւ (սև ծառ) կոչուած ծառի արմատը երկար եփում են, ապա ջրի մէջ ալիւր խառնում և դնում վերքի վրայ:

Ոսկրացաւ.—Մորենին արմատով հանում, ածում են տաք

թոնրի մէջ, որի ափին պառկեցնում են հիւանդին, նախապէս անկողին ձգելով: Ապա թոնիրը այնպէս են ծածկում, որ մորենուց բարձրացած գոլորշին անցնի անկողնի մէջ և քրտնացնէ հիւանդին:

Մորենին եփում են և ջրովը լողացնում են հիւանդին:

Ցաւող մասերը արջի ճարպով օծում են:

Նոր մորթած աչծի մորթու մէջ փաթաթում են երկու երեք օր:

Տաք աղիւս կամ տաքացրած աղ են կապում ցաւած տեղերին:

Պղպեղը ածում են թունդ օղիի մէջ և 2—3 օր պահելուց յետոյ դրանով տրորում են ցաւող մասերը:

Սպիտակ նաւթ են քսում:

Ոսկորի կոտրուած.—Գիւղական ոսկրաբույժը ուղղում է կոտրուած ոսկորը, յետոյ անուաղ կտաւի մի կտորի վրայ մի քանի ձուի դեղնուց և փոշիացրած խոնկ քսում և նրանով փաթաթում է կոտրուած տեղը: Ապա ուռեւում ծառից պատրաստած չորս փոքրիկ տախտակներ դնում է կոտրած ոսկորի շուրջը և թելով կապում: Այսպէս մնում է 4—5 օր, ապա նորից քանդում են և նույն դեղը կրկնում:

Հիւանդին լաւ սննդում են և չաճախ ոչխարի ոտներից և գլխից պատրաստուած խաշ ու գլինի տալիս:

Ուռոյցի Ամորձիքի.—Կթաւատի փոշին կաթով եփում են և շորի վրայ քսած՝ կապում ամորձիքին:

Ջարդուած (УШИБЪ).—Նոր մորթած աչծի մորթով փաթաթում են ջարդուած տեղը: Թարմ մսով փաթաթում են:

Գարու թեփը քացալի և ջրի հետ խառնելով քաշում են շորի վրայ և կապում են ջարդուած տեղը:

Ջերմ.—Տանու փիպերտից (геранъ огородный) և բրնձից սառնց աղի արգանակ են եփում և ուտեցնում հիւանդին:

Մեծ քանակութեամբ ձմերուկ են ուտեցնում, որպէսզի ջերմութիւնն իջնի և ծարաւն անցնէ:

Ջրգողութիւն.—Չորացրած վարդը եփելով տալիս են խմելու:

Մի կտրած.—Մի թէչի գդալ պղպեղի փոշին խառնում են նույն չափ մեղրի և մի ձուի դեղնուցի հետ, շաղախում և կտաւի վրայ քսած կապում են վերքին: Մոլորաբար վերքը չեն լուանում, որպէսզի «ջուր չըզողանայ»:

Սեւ պիպեղու դեմ.—Ստէպ միզելու հիւանդութիւն ունեցողին ուտեցնում են խոզի եփած լեարդը կամ խորոված մուկ (ծածուկ խորովելով):

Վախ.—Մօր մեղր տալիս են վախեցած երեխային ընդունելու:

Տեղ.—Մի քանի ֆունտ շոր եփում են ջրի մէջ ապա մզում,

կորիզները հանում և դրանով տրորում են հիւանդի մարմինը և աշխատում են դրանով քրտնցնել:

Քամած մածուն են քսում մարմինն:

Ուռենու կանաչ ճիւղերը ջրի մէջ եփում են և հիւանդին լողացնում այդ ջրով:

Տրիպերի ժամանակ մեծ քանակութեամբ ձմերուկ են ուտում, որպէսզի շատ միզեն:

Յրէի սառած.— Փսորած կաթը քացախի հետ խառնելով քսում են շորի վրայ և դնում ցրտի տարած մասերի վրայ:

Քարի խինան թրջելով դնում են ցրտի տարած տեղը:

Փորլուծութիւն.— Սև թաղիքի կտորը թրջելով դաթրանի (ма-зурт) մէջ՝ դնում են նստատեղի անցքում և ժամը մի անգամ փոխում:

Թերխորով ձուկն կխտորի (чернильные орешки) փռու հետ խառնելով ուտեցնում են:

Պինդ եփած ձուկ են ուտում:

Փորագաւ.— Պղպեղը օղիի մէջ ածում, խմում են: Աինեմոնը, պղպեղը և զանաֆիլը ջրով եփում են և խմում:

Քոս. (парм).— Ասւր տափակացնում են, վառարանում կարմրացնում և դնում են գլխի քոսերի վրայ:

Գոմէշի մածնի մէջ ձմումբի փռչի խառնելով՝ ուտեցնում են, չետոյ հինգ մաս խոզի ճարպի մէջ լուծում են մի մաս սնդիկ և սրանով օծում քոստի մարմինը և անմիջապէս տաք թոնրի մէջ իջեցնում և աչնտեղ մի քիչ պահելուց չետոյ լողացնում:

Քրսիկի բերել.— Քրտինք բերելու համար գործ են ածում մանուշակի ծաղիկներից պատրաստուած թէյ, կամ նրանից և բրնձից եփած արզանակ: Եւ կամ խոնր բոյսից պատրաստած թէյ:

Օձի կծած.— Մեծ քանակութեամբ կովի կաթ են խմացնում:

Վառած աբեթով աչրում են կծուած տեղը:

Հրաշէկ երկաթով աչրում (железо) են կծուած տեղը:

Մ Ա Հ. Թ Ա Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ւ Մ Ե Ռ Ե Լ Ո Յ

Զանգեզուրի ժողովորդն էլ խոր համոզուած է, որ մարդու ճակատին գրուած է նաև նրա մահուան օրը: Նա հաւատում է, որ ոչ մի հանգամանք, ոչ մի միջոց չեն կարող փո-

խել այդ նշանակուած ժամը, ուստի և մեծ մասամբ անխնամ, ճակատագրի բախտին է թողնում հիւանդին:

Երբ հոգեւարքի ըուպէն հասնում է՝ ամենայն փութով վանչում են քահանային, որ հաղորդութիւն տայ: Յետոյ վերցնում են բարձերը, որպէսզի հոգին հեշտութեամբ աւանդէ: Եւ մինչդեռ շրջապատողները լաց են լինում՝ աւելի սրտոտ մէկը փակում է մեռնողի աչքերը. իսկ եթէ աչքերը բաց են մնում՝ ցեխ են քսում: Յետոյ ձեռքերը խաչաձև դնում են կրծքին և մի թաշկինակ կապում կզակովը, որպէսզի բերանը չբացուի: Ոտների բթամատներն էլ բամբակի թելով կապում են: Ապա դարձնում են դէպի արեւելք և մի շոր ձգում վերան:

Այս ժամանակ հաւաքւում են ազգականները, լաց լինում և մխիթարում մօտիկներին: Հրաւիրւում է քահանան, որ օրհնում է ջուրն ու պատանը: Ննջեցեալին լողացնում են հարեւանները, եթէ տղամարդ է՝ տղամարդիկ, իսկ եթէ կին՝ կանայք, ձմեռ սենեակում, իսկ ամառը դուրսը՝ կապերտներով մի անկիւն շրջափակելով: Տաշտի երեսին մի տախտակ են դրնում և սրա վրայ երկարացնում ննջեցեալին, երեսը դէպի արեւելք դարձրած: Երկու հոգի, ձեռներին քսակներ անցկացրած, «Աստուած հոգին լուսաւորէ» ասելով՝ լուսնում են նախ գլուխը, յետոյ կուրծքը, մէջքը և ապա աջ և ձախ ոտերը: Աւագած ջուրը թափում են և ամանը կոտրում: Յետոյ, եթէ ննջեցեալը երեխայ է՝ ձեռին մօմ են տալիս, որովհետեւ «նա չուսի պէս մաքուր է»: Եթէ չափահաս և հարուստ է՝ ննջեցեալը՝ շապիկ և վարտիկ են հագցնում, շապիկի վրայից, գօտու տեղը բամբակի թել կապում և ապա պատանքում. իսկ եթէ աղքատ է՝ ուղղակի հասարակ կտաւից պատանք են կարում և պատանքում: Չատ հարուստները դազաղ են պատուիրում, իսկ միւսներն ընդհանրապէս բերել են տալիս եկեղեցու նաժը և ննջեցեալին կապերտի մէջ փաթաթած դնում նրա մէջ: Զէյ-վացիները, իրենց գիւղում եկեղեցի չունենալով և դէպի Ծիծեռնախանք տանող ճանապարհը սաստիկ վատ լինելով՝ նաժի փոխարէն երկու ձող են գործածում, որոնց մէջ մի թուկ է կապկապուած և վերան մի կապերտ ձգուած: Ննջեցեալը նոյն-

պէս կապերտի մէջ փաթաթած՝ դնում են այդ ձողերի մէջ և կապում, ապա ուսերին առնում և տանում Ծիծեռնավանք, մի ժամից աւելի քայլելով: Թէ դադարի և թէ նաժի երեսին դի- ազարդ (եբեւաւ) են ձգում, որ երիտասարդի համար կարմիր գիւլի չթից է լինում, միջահասակինը՝ սպիտակախառն, սևա- գոյն կտորից, իսկ ծերինը՝ լասիկ շարժ—սև կտորներից:

Հարուստ ննջեցեալին միքանի օր տանը պահում են և ապա եկեղեցի տանում, իսկ աղքատին իսկոյն և եթ թաղում են, առանց նոյնիսկ եկեղեցի տանելու:

Ննջեցեալին տնից վերցնելիս նրա տեղում մի քար են դնում, որպէսզի նրա յիշատակը հաստատուն մնայ այդ տնում:

Գրեթէ բոլոր գիւղերում կան յայտնի լալկան կանայք, որոնք հրաւիրում են ննջեցեալների վրայ լաց լինելու: Սրանք թէ տանը և թէ եկեղեցում, շրջապատած ննջեցեալին լալիս են և բարձրաձայն՝ երգելով թուում նրա գործերը, գովում նրա վարք ու բարքը: Սովորաբար մօտիկներից մին «մայր ողբոց» է դառնում, նստում է ննջեցեալի սնարքի մօտ, լալիս և եր- գում, իսկ միւսները կոկնում են նրա ասածները:

Կանայք ուղիկցում են ննջեցեալին մինչև եկեղեցի: Եթէ ննջեցեալը նշանադրուած երիտասարդ է եղել՝ եկեղեցի են բե- րում նաև նրա հարսնացուին, գլխին սև չարսաւ ձգած: Լալ- կան կանայք վերցնում են նշանի մատանին և նշանադրութեան ժամանակ տրուած եախի ապասիները, որոնք մի սև թելի վե- րայ են անցկացրած՝ լալով ու երգելով՝ երիտասարդի կողմից մնաս բարով են ասում հարսնացուին:

Երբ քահանան սկսում է զանձ ասել և մի քանի կոպէկ հաւաքել՝ այն ժամանակ կանայք փաթաթում են ննջեցեալին և աւելի սաստիկ լալիս: Ննջեցեալի մայրը, քոյրը պատառ- տում են իրենց երեսները, քանդում, քաշում մազերը, թակում զլուխները, ուշագնաց լինում:

Վերջապէս դադարը կանանց ձեռքից ազատելով տանում են դէպի գերեզմանատուն, իսկ կանայք եկեղեցու դռանն էլ միքից սուգ անելուց յետոյ վերադառնում են տուն: Այստեղ ննջեցեալի շորերը առաջ են բերում, հոտոտում, լալիս և սուգ

ասում: Երբ արդէն յագնում են լացից՝ ապա լուացւում են, հաց ուտում և ցրւում, իսկ ամենամօտ ազգականները մնում են գիշերելու:

Ննջեցեալը տղամարդկանց յուղարկաւորութեամբ տարւում է դէպի գերեզմանատուն: Մարդիկ շուտ-շուտ փոխարինում են դադարը կրողներին, ամէն անգամ «Աստուած ննջեցելոց հոգիք լուսաւորէ» կրկնելով: Կէս ճանապարհին վայր են դնում դա- դարը, մի անգամ էլ դանձ ասում, միքանի կոպէկ յօգուտ քա- հանայի հաւաքում և ապա, «Աստուած ողորմի ննջեցելոց հո- գուն» ասելով՝ երեք անգամ դադարը փոքր ինչ բարձրացնում, դնում են գետնին և ապա վերցնում, տանում են գերեզմանա- տուն և դնում գերեզմանի աջ կողմը: Սովորաբար գերեզմանները փորում են ազգական կամ հարեան մարդիկ: Գերեզմանատունը լինում է գիւղից փոքր ինչ հեռու, շատ անգամ մի բլրակի վրայ: Գերեզմանի լայնութիւնը լինում է մի արշին, իսկ խո- րութիւնը՝ 2-3 արշին:

Ննջեցեալին հանում են նաժի միջից, փոքրիկ կտաւի բարձր դնում գերեզմանի մէջ և ապա մինը իջնելով գերեզմա- նի մէջ՝ գրկում է ննջեցեալին և պառկեցնում գերեզմանի մէջ: Այս ժամանակ քահանան օրհնում է միքից հող ազգականնե- րից ամենամօտի բռի մէջ և ձգում է դիակի վրայ: Այս ժամա- նակ բոլոր յուղարկաւորողներն էլ մի-մի բուռ հող են ձգում գերեզմանի մէջ, իսկ գերեզման փորողները լցնում են գերեզ- մանը հողով, վերան մի թումբ ձեւացնելով:

Թաղման ծէսը վերջանալուց յետոյ՝ յուղարկաւորողները ողորմում են ննջեցեալի մօտիկ ազգականների ձեռքերը և «Սուրբ հոգով մխիթարուէք» ասելով, ուղևորւում դէպի ննջեցեալի տունը «ժամհաց» ուտելու: Այս սովորութիւնը ամենայն խստու- թեամբ կատարւում է այս շրջանում դեռ մինչև այժմ էլ: Սո- վորաբար մի եգ, կամ միքանի ոչխար են մորթում, որից պատ- րաստում են մարեխա, իսկ հարուստները՝ նաև փլաւ: Պասին՝ ձիթով ճաշ (փլաւ) և լոբի: Ճաշում են նախ տղամարդիկ և ապա կանայք լուեկայն և ճաշելուց յետոյ ցրւում են:

Հետեւեալ օրը վաղ լուսաբացին ննջեցեալի ազգականներից

մինը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում է գերեզմանը, ե-
րեք անգամ վաչ բղաւում և վերադառնում տուն: Այս միջոցին
ազգական կանայք հաւաքւում են ննջեցեալի տունը, բերելով
իրենց հետ ձու, պանիր, բրինձ, կերակրներ և այլն: Այս բո-
լոր բերածները թողնելով տանը՝ գնում են գերեզմանատուն,
քահանային «այգը» կատարել տալիս, լալիս, օղի խմում, սուգ
ասում: Երբ մինի ուշքը գնում է՝ գերեզմանի հողից վերցնում
ածում են վերան: Վերջապէս վերադառնալով տուն՝ հաց են
ուտում և ցրում:

Հիւրերի հեռանալուց յետոյ, տնեցիները ննջեցեալի շորե-
քը լուանում են, որպէսզի «հոգին մաքուր և անարատ գնայ
հասնի իւր տեղը»:

Այնուհետև եօթն օր շարունակ սգաւորները առաւօտ և
եղեկոյ եկեղեցի են գնում, և ժամասացութիւնից յետոյ քահա-
նային հոգոց ասել տալիս: Եօթներորդ օրը, «եօթին», ննջե-
ցեալի տէրը հրաւիրում է «այգի» ժամանակ ուտելեղէններ բերող
կանանց և նրանց հետ գնում գերեզմանատուն, «եօթը» կա-
տարել տալիս և վերադառնում տուն, ճաշում:

Մի կամ մի քանի օր անցած՝ նոյն կանայք կրկին հաւաք-
ւում են սգաւորի տունը, լուանում նախ սգաւորի և ապա իրենց
բոլորի գլուխները, ապա առաջ են բերում ննջեցեալի շորերը,
յաց են լինում և ի վերջոյ այդ շորերը բաժանում են իրենց
մէջ և ցրում:

Այնուհետև մի տարուայ ընթացքում սգաւորի ազգական-
ները, հարսանիք կամ նշանդրէք անելիս, «սրգահան» են բե-
րում նրան մի գոյգ չմոշկ, մի քթակալ և այլն: Իսկ մեռելոց
օրերին օրհնել տալիս գերեզմանը և տարին մի անգամ ամէն
գերդաստան իւր հին և նոր ննջեցեալների հոգու փրկութեան
համար ժամհաց են տալիս:

Թ Ա Ղ Մ Ա Ն Ծ Ա Խ Ս Ե Ր

Պատանքի	50 Կ—1 ր.
Լուսագին եկեղեցուն	50 Կ—1 ր.
Քահանային {Մինչև 21 տար.	20 Կ—1 ր.
{Աւելի հասակաւորի *) 1 ր—	—4 ր.
Ամբիճքին	40 Կ—1 ր.
Խաչհամբոյր՝ գանձ ասելիս	50 Կ—1 ր.
Ժամհացի և եօթնից հոցի	30 ր— —45 ր.

Ընդամենը՝ 33,10 —54 ր.

*) Տալիս են նաեւ դիպաղարդը:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐ.

Նոր-Տարի.—Ջանգեգուրում ևս, ինչպէս և Սիւիանում, Նոր տարին չէ տօնուում: Միայն Նոր Գորիսում, առաւելապէս Ճառալոյ տարրը պաշտօնական այցելութիւններ է անում և սրանով վերջանում է տօնը:

Ծնունդ եւ Զրօհնէք.—Յունուարի չորսին, երեկոյեան ամբողջ գերդաստանը բոլորում է խոնջի շուրջը, և տան մեծը կտրում և բաժանում է «կրկենի» կոչուած բաղարջը: Սա ձէթով պատրաստած և ընկոյզով երեսը զարդարած մի բաղարջ է, որի մէջ լոբի, կամ մի հունի կորիզ է դրուած, որ կոչուում է «գովլաթ»: Ում բաժնից որ դուրս է գալիս այս «գովլաթը»՝ նա «օջախի գովլաթ» է համարւում, և այդ տարի նրանից են սպասում տան բախտաւորութիւնը: Հաա անգամ *հրէշահ* անասուններին էլ են բաժին հանում, և եթէ նրանց բաժնից է դուրս գալիս՝ կարծում են, որ բախտաւորութիւնը, հարստութիւնը նրանցից պիտի գայ: Եթէ մի որեւէ պատճառով չեն կարողանում կրկենի պատրաստել՝ լոբին կամ կորիզը ձգում են սպասի մէջ և նոյն կերպ գուշակութիւններ անում:

Ծննդեան երեկոյին երեխաները խմբեր կազմած շրջում են տները «Աւետիս» ասելու: «Չուն թակողը» մահակը ձեռին առաջ է ընկնում. նրան հետևում են երկու կամ երեք երեխայ, որ եկեղեցական շապիկի փոխարէն իրանց մայրերի շապիկներն են հագած լինում. ապա գնում են «ալիւր տանողը» —տոպրակը շալակած, և «ձու հաւաքողը» —սալէն գլխին: Մտնելով մի տուն՝ նրանք ձախ ու ծուռ երգում են և մի բան առնելով դուրս գալիս, ուրիշ տուն մտնում:

Զրօրհնեաց օրը երիտասարդները ձի են հեծնում և իրենց շնորհքը ցոյց են տալիս ձիարշաւի մէջ: Խաչը ջուրը ձգելու ժամանակ այս բոլոր ձիաւորները մտնում են գետի մէջ և յե-

տոյ զալիս ճանապարհը կտրում են ու հարուստներից նուէրներ պահանջում, որ յետոյ այդ դրամով քէֆ անեն:

Օրհնուած ջրից պահում են, որ դրանով ողողեն ու սրբեն պղծուած ամանները, այսինքն որոնց շուն, կատու՝ և առհասարակ որեւէ անասունը կենդանի է զիպել:

Ս. Սարգիս.—Ուրբաթ երեկոյին մի սկուտեղի մէջ պատաները փոխինդ են մաղում և մէջ տեղը մի մոմ կամ մի վանթեղ վառած՝ դնում դռան յետևը, յուսալով որ ս. Սարգիսը իրենց այցելութեան գալիս, ձիու հետքը կը թողնի փոխնդի վրայ: Առաւօտեան նոյն փոխինդով խաշիլ են եփում: Ոմանք էլ այդ փոխինդը դոշաբով կամ շաքարաջրով շաղում և փոքրիկ, գնդականման «պիւտ»-եր շինում: Հատերն էլ այդ «պիւտերի» փոխինդի մէջ մի լոբի կամ հունի կուտ են դնում, որով, ինչպէս կրկենիով «գովլաթ» են գուշակում:

Բարեկենդան.—Ս. Սարգսի տօնից սկսած մինչև մեծ պատր ժողովուրդը բարեկենդան է համարւում և աշխատում է, որքան կարելի է լաւ ուտել-խմել և ժամանակը ուրախ անց կացնել: Վերջին երեք օրերն ամբողջովին նուիրւում են կերուխումի և ուրախութեան: Այստեղ ևս ինչպէս և Սիւիանում, կիրակի օրը երեւան է գալիս «փաշան» —մի ծաղրածու երիտասարդ, փաշայի հանդերձ հագած և իշի վրայ նստած, — որ իւր ծառաների առաջնորդութեամբ շրջում է գիւղը, հաղարաւոր ծաղրածութիւններ է անում, իբր տուգանք դրամ հաւաքում, որով յետոյ ընկերների հետ միասին քէֆ են անում:

Խնձորեսկում 20—30 կանայք տղամարդի շորեր են հագնում, փափախներ ծածկում, և ապա գիւղի ձորակում մի գութանի լծուելով՝ վար են անում: Բազմութիւնը հաւաքուած դուարճանում է և խրախուսում:

Տեառնընդառաջ.—Խնձորեսկում երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ եկեղեցու մէջ տեղը մի մեծ աշտանակ են դնում, վերան 12 մոմ անկած: Յետոյ քահանան քարոզ է

տալիս և հրաւիրում ժամաւորներին որ մոմերը վառեն, նուէր տալով եկեղեցուն: Ապա սկսում է սակարկութիւն, ցանկացողը բղաւում է թէ ինքը ինչքան կը տայ: Ամենից շատ տուողին առաջ են հրաւիրում և ձեռքը լուցկի տալիս: Սա էլ վճարում է խոստացածը և վառում 12 մոմն էլ: Սրանից յետոյ ժամաւորները մօտենում են աշտանակին, փող ձգում դրուած ափսէի մէջ, և սրա մօտ դրուած մոմերից մի մի հատ վերցնում, կայցնում են 12 մոմերից մինից և աշխատում առանց հանդիմանալու մինչև տուն հասցնել:

Մի քանի գիւղերում էլ նոր պսակուած երիտասարդները ցրտնի են բերում և եկեղեցու բակում դարսում: Ժամասացութիւնից յետոյ ջահի մօմով վառում են և շրջան բռնած պըտըտում շուրջը, իսկ երբ բոցը մի քիչ իջնում է՝ թռչում են վերայից: Ջատերը այդ ցրտնու ճիւղերից վերցնում և տանում են տուն և խրեցնում տան ճակատներին, որպէսզի «աչք չտան»:

Մեծ պաւ. — Առաւօտ շատ վաղ պառանքները «պասի պուլ» են շինում, մի սօխի վրայ եօթը փետուր խրեցնելով, և նրան կախում են երգիքի խաչքից, որպէսզի երեխաները նրանից վախենալով պասը չուտեն: Բայց միւսնոյն ժամանակ նա ծառայում է գիւղացիներին որպէս մեծ պասի օրացույց, որովհետև մեծ պասի ամէն կիրակի օր երեխաները պուլուլից մի-մի փետուր պոկում են:

Գիւղացիները մի-մի շիշ օղի, խնձոր, նուռ առած գնում են տանուտէրի մօտ և շնորհաւորում նոր տարին: Մի քանիսն էլ նոյն կերպով քահանայի մօտ են գնում: Յետոյ ազգականները միմեանց տուն այցելութեան գնալով՝ մեծ պասը շնորհաւորում են միմեանց:

Կէսօրից յետոյ նուագածուները գալիս ածում են տանուտիրոջ դռան առջև և մի բոլբոլ տալով նրան՝ իրաւունք են ստանում, որից յետոյ արդէն շրջում են գիւղը և ածում:

Գորիսում ժողովուրդը ուխտ է գնում Ս. Մարտիրոսի մատուռ, որ գտնւում է գիւղի հարաւային ձորակի բարձր ժայ-

ռերից մինի մէջ: Սրա միայն արեւմտեան կողմը քարից պատ է շարուած, մնացած մասը փորուած է ժայռի մէջ¹⁾: Այստեղ կայ մի գերեզման, որի հողը հիւանդները ջրի մէջ լուծելով խմում են իբր գեղ: Այս գեղը տեղացիներից կոչւում է «խնութուն»:

Ուխտաւորները նստոտում են ժայռի ստորոտում, սուրբ ծառերի ներքև, արևի տակ, և սկսում են ուտել-խմել: Այստեղ էլ երբեմն երևում է բարեկեդանի «փաշան», որ գալիս է իւր ընկերների հետ՝ կիրակի օրը հաւաքած փողերով քէֆ անելու: Զուռնան ածում է, պարը բոլորում, ծիծաղն ու երգը թնդացնում ժայռերը:

Միջինին մի առանձին բան չէ կատարում, բացի այն, որ նշանած երիտասարդի տնից հարսնացուին նուէր է ուղարկում եփած տակ, խաշխաշով հաց, ձիթով զաթայ, մի շիշ օղի և մի կուլայ զինի:

Ծաղկագաւդ (տեղական բարբառով՝ «գարգար»): Այդ օրը եկեղեցում «ճռռան» և «ճճանակ» են ածում: Եկեղեցու մէջ տեղ կանգնեցնում են մի ուռնու ծառ, և ճիւղերին մօմեր վառում:

Նշանած աղջիկների կեսրանքը մի խաչաձև մօմ վառելով ծառի մոմերից, տալիս են իրենց հարսնացուի ձեռքը և մի կարմիր կամ կանաչ չարդաթ ձգում նրա գլխին:

Ժամասացութեան վերջը ժամաւորները թափւում են ծառի վրայ և ճիւղերը խլիլելով, տանում տուն պահում են, որպէսզի զրանցով զատկի նաւակատիքին կիրակուր եփեն:

Չարչաւանաց շաբաթ. — Աւագ երեքշաբթի օրը, իմաստուն և յիմար կուսանաց տօնին, եկեղեցում տասը երեխայի ձեռները մի-մի մօմ են տալիս: Յետոյ, երբ կարդացւում է յիմար և իմաստուն կուսանաց սուտարանը՝ մի տիրացու առաջարկում է երեխաներին՝ վերցնել ափսէի մէջ ածած 10 կլո-

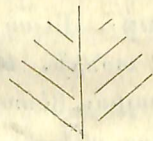
¹⁾ Դռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետևալ արձանագրութիւնը. ես դազանչեցի Ծառուս եւ... շինեցաք ս. մատուռս րվ. ԹՃԾԲ.

րած թղթերից մի մի հատ, որոնցից հնդի վրայ «իմաստուն», իսկ միւս հնդի՝ «յիմար» է գրուած: Անմիջապէս վիճակով «յիմար» դուրս եկողների մոմերը հանգցնում են և ամէն կողմից նախատում նրան, որ յիմար է լինելու: Իսկ «իմաստուններին» դովում են:

Աւագ չորեքշաբթի օրը կոչում են չիֆ չորեքաբթի: Այդ օրը այգեպանները կացինները ձեռնին յարձակում են պտուղ չը տուող ծառերի վրայ և սպառնում են կտրել, իսկ մի ուրիշ մարդ արգելում է նրանց, յորդորելով, որ մի տարի ևս սպասեն, այս տարի անշուշտ կը բերի:

Աւագ հինգշաբթի. — Ամէն տնից տանում են եկեղեցի մօտ $1\frac{1}{2}$ ֆունտ կարագ, մի քանիսն էլ ոտները սրբելու և լուսլու համար շոր — «վրայ»: — Փամերգութեան միջոցին քահանան լուսնում է բոլոր ծերունիները աջ ոտները և կանանց ու փոքրերի աջ ձեռները և օրհնում իւր քում: Այս իւրից իրենք ժամաւորները քում են ճակատներին, աչքերին, մի քիչ էլ տանում են տուն և ձգում են իւրի կարասի մէջ, որ իւրը առատ և օրհնուած լինի:

Սգի ուրբաթ. — Այս օրը, իբրեւ սուգի նշան՝ երեսները չեն լուանում, եկեղեցում ծոնք չեն դնում: Առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ զնում են գերեզմանատուն և գերեզմանների վրայ մոմեր վառում: Մայրերը եկեղեցում իրենց արու երեխաների մէջքերին կարմիր ու կանանչ թելով «ուրբաթաւու» են կարում, որ ունի հետեւեալ ձևը.

Եւ այս նրա համար, որ երեխային կայծակ չիփէ:

Իսկ փոքրիկ աղջիկներին նոյն փորձանքից ազատ պահելու համար՝ պողպատի մատանի են դնում մատներին:

Աւագ շաբաթ օրը մի քանիսը ծոմ են պահում և երեկոյեան ճրագայտցին եկեղեցի գալիս՝ ձու կամ ձուկ են տանում իրանց հետ, որ «ժամաւ քաշեն» և յետոյ նրանով թաթախուն: Լինում են մարդիկ, որ «Առէք կերէք» ասելիս՝ հէնց եկեղեցու մէջ ուտում են ձուն:

Փամերգութիւնից անմիջապէս յետոյ բոլորը ընթրում են: Պատը բաց են անում լուսով: Ձուկը և թանաւ ճաշը (թանէ սպասը), որ այդ օրը «տղոպած» է կոչում՝ այդ օրուայ յատուկ կերակրներ են համարում և գրեթէ բոլորի տանն էլ պատրաստում են:

Այդ երեկոյի պատարագը մինը «առած» է լինում՝ և պատարագից յետոյ նա քահանային և մի քանի ժամաւորներին հրաւիրում է իւր տանը ընթրելու:

Զատիկ. — Կիրակի լուսաբացին շատերը գնում են եկեղեցի: Մի քանիսն էլ մանուշակի խաչաձև փնջեր են տանում իրենց հետ և դնել են տալիս սեղանի վրայ: Համարեա բոլոր ժամաւորները մոմ են առնում և վառում: Երբ «Այսօր յարեալ ի մեռելոց» շարականն սկսում են երգել՝ երեխաները ճրուռան են ածում: «Փառք ի բարձունս» ասելիս՝ քահանաներից մինը Աւետարանը տանում է երիտասարդների և երեխաների մօտ, որոնք համբուրում և մի-մի ներկած ձու են տալիս քահանային: Սա էլ այս ձուերից մի քանիսը տալիս է տիրացուներին և զիւրի մեծամեծներից մի քանիսին, որոնք եկեղեցու բակում ուտում են:

Մի քանի զիւղերում նոյն օրը հասարակական մատաղ են անում և եկեղեցու դռանը բոլորին բաժանում:

Ձու կռուեցնելու սովորութիւնը շատ ընդհանրացած է ոչ միայն երեխաների, այլ և չափահասների մէջ:

Ձուերը ներկում են առաւելապէս կարմիր գոյնով, իսկ սգաւորները՝ սև: Կան և դեղին գոյնով ներկողներ:

Երկուշաբթի օրը, մեռելոցին, կերակուր և մրգեղէն վերցնելով իրանց հետ՝ գնում են գերեզմանատուն, ուր գերեզման-

ները օրհնել տալուց յետոյ ուտում են, իսկ մնացորդը բաժանում աղքատներին:

—

Համբարձում. — Վիճակ հանելու սովորութիւնը վերացել է: Նախընթաց երեկոյին իլիքիստի կոչուած խոտը մի մի թիզ չափում և երկու տեղից գունաւոր թելերով կապում են և եթէ յաջորդ (համբարձման) օրը խոտը երկարացած լինի՝ գուշակում են, որ երկար են ապրելու:

Տղաների և աղջիկների խմբեր առանձին-առանձին գնում են դաշտերը քէֆ անելու:

—

Նաւասարդ. — Զանգեզուրի գիւղերն էլ Սիսիանի պէս նաւասարդի մէկը տարեմուտ են համարում և միմեանց շնորհաւորում են նոր տարին: Գիւղացիներից շատերը մի մի խնձորի մէջ արծաթէ դրամներ խրած, մի-մի շիշ էլ օղի առած՝ գնում են տանուտիրոջ մօտ և բերածները նրան նուիրելով՝ շնորհաւորում նոր տարին: Նա էլ հիւրասիրում է դրանց:

Այդ օրը ամէն տուն «կորկոտ» է պատրաստում. միայն խնձորեակեցիք կորկոտի փոխարէն բողբաշ են եփում:

Գիշերը գոմերը մաքրում են և անասունների տակ դարի ցանում և նրանց ագիներն կարմիր թել կապում, որպէսզի «տարին առատ և կարմիր օրերով» — երջանիկ — լինի:

—

Վարդավառ. — Տօնի նախորդ երեկոյին աղջիկները մրդեղէններ են ածում խոնջաների մէջ, ծաղիկներով դարդարում, և տանում մի տան մէջ պաՀ տալիս: Ապա գիւղումներ երգելով՝ պարում, ուրախանում են: Վարդավառի օրը այդ խոնջաներն և ուտելիղէնները առած գնում են հանգերը, կերակուրներ են եփում, ուտում, երգում և սլարում:

—

Ս. խաչ. — Գրեթէ բոլոր գիւղերից այս օրը ուխտ են գնում Ծիծեռնավանք, այնպէս որ այնտեղ ահագին բազմութիւն է հաւաքւում, և հազարաւոր ոչխարներ մատաղ են անում:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Աղջիկն ասում է.

Մեր տիւռնը ճոճուում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր շուկը հրջմաչում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր որձակը ճկլթում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր խօխերքը լցմացում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր ճրաքը տրգվզում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր կրակը թսվսում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր պառաւը մըրթմըրթում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր հալիւորը տընքտընքում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ:

Տղան պատասխանում է.

Ձեր տիւռնը ճոճուում ա—մին ջամ ջրով կեանք-կեանք.
Ձեր շուկը հրջմաչում ա—մին ճօթ հացով կեանք-կեանք.
Ձեր որձակը ճկլթում ա—մին հափուռ կոտով կեանք-կեանք.
Ձեր խօխերքը լրցմացում են—մին ջուր չամչով կեանք-կեանք.
Ձեր ճրաքը տրգվզում ա—մին բժուրիկ նօթով կեանք-կեանք.
Ձեր կրակը թսվսում ա—մին բեռը փաշտով կեանք-կեանք.
Ձեր պառաւը մըրթմըրթում ա—մին հաց մեղրով կեանք-կեանք.
Ձեր հալիւորը տընքտընքում ա—մին կոյա գինով կեանք-կեանք:

Դարձեալ աղջիկը

Մեր ձիանքը խրրխնջում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր եգիքը պոմուանչում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր կովերը մըկմըկում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր որթերը կըմկըմում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր գումաշները դըռընկում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր իշերը զըռզըռում են—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր նանին ճըղճղում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ.
Մեր աղբերը կռվում ա—ս տղայ դու մի կալ-կալ:

Տղան վերջը էլի ասում է, յաղթում եւ տուն մտնում.

Ձեր ձիանքը խրխրնջում են—մին խուրում եօնջաւ կեանք-կեանք.
Ձեր եզինքը պըռմուսնջում են—մին ճուվարան տարմանով կեանք-կեանք.

Ձեր կովերը մըկմըկում են—մին խուրում խօտով կեանք-կեանք.
Ձեր ուրթերը կըմկմում են—մին քթիչ կաթնով կեանք-կեանք.
Ձեր գոմաշները տըռըռնկում են—մին խուրցը փօքաւ կեանք-կեանք.

Ձեր իշերը զըռզըռում են—մին կուշ կարով կեանք-կեանք.
Ձեր նանին ճըղճըղում ա—մին շամախի քթկալով կեանք-կեանք.
Ձեր աղբէրը կըռվըռում ա—մին մղաչի փափաղով կեանք-կեանք.

Վ Ի Զ Ա Կ Ի Ե Ր Գ Ե Ր:

Անումս հա անումս,	Ջաղացին դուռնը փոս ա,
Էս լինչ դարտեր ա ջանումս.	Քար կը քցեմ կը խօսայ.
Ես իմ մեռնելի դարտս քաշում չեմ,	Ջանս քեզ մատաղ լինի,
Ար մնայ մաղբուն անումս:	Իմ նանուս աղիզ փեսայ:
Ախթանը հանդին լարած,	Սարին խօտը հատալ ա,
Մըշկնին միջին շարած,	Գիւմշինին նստոտալ ա.
Մըղափուն դուք ա մըշկընի,	Ջալում գենջեցի աղջիկ,
Սե հողին գերի դառած:	Քաքուղ թգօտալ ա:
Ասլին հատիկը թի կըտամ,	Աիւլպաչ կանեմ խաշար ա,
Աեօկ ձիուն գարի կըտամ:	Թըխածս եարիս պաշար ա,
Հու որ ասի էն եարը կեանք ա,	Փանահ խան քո մարը մեռնի,
Վորթը տակին մէր կըտամ:	Իմ եարը խէ մաշել ա:
Հալեմ, հալեմ հըրցընեմ,	Վըրթեվերս թալին ա
Ճրաքն ածեմ գըրցընեմ,	Չորս զօրը չոր փէլին ա
Քաքվից եկողներ, ձեզ մատաղ,	Ճրագը ձեռին տղայ,
Աացէք իմ եարից հարցանեմ:	Սրտամէջը խալին ա:
Դուրս կը կամ Լաստին կալը,	Տեղ քը քցեմ փոթ կը կայ,
Ար երեւայ Բաքվայ սարը,	Մէջիցը անուշ հոտ կը կայ,
Ջանս քեզ մատաղ խաղէլին,	Մինչև էն եարին կալը՝
Ուղարկի իմ բալայ եարը:	Աչքերիս հունց քօն կը կայ:
Ջաղացին դուռնը տաշած,	Աչ հափը կաս, հափը կաս,
Եաղախին վարդը քաշած,	Մեծ դազանի քափը կաս,
Աղբէր կէռ ունքերիդ մատաղ,	Թէ ինձ օգես ետ վազես,
Ղասիդ զալամով քաշած:	Ձիանը դուս տափը կաս:

Աղջի անուռնը Խանի,
Լեչակդ քամին տանի,
Ես քեզ նշանած պիտի
Չորերդ իմ ձեռքով հանի:
Սարիցը մարդ ա կալիս,
Սարերը կրակ ա տալիս,
Առաջիս եաղուլս բացաւ,
Իմացայ թէ ինձ վարդ ա տալիս:
Սօնամս շարմաղ ա քինում,
Դիլին դարմաղ ա քինում,
Չային մահանայ կալած՝
Եարին կէօրմաղ (տես) ա քինում:
Էն եարին եարը ես եմ,
Քաղին բլբուլը ես եմ,
Էն եարը խէ տարտ անի,
Սրտին սիրած զիւր ես եմ:
Աչ տղայ, տաւարած տղայ,
Զօռաւ ճարած տղայ,
Օթախ սրփեմ չոր քցեմ,
Նստիր, բեզարած տղայ:
Աաքաւը սուլուկ կը տայ,
Դիւլսը տուրուր կը տայ,
Հուր որ մին եար չունի՝
Ունքերը ուրուր կը տայ:
Արեւը թըռվըռաւ ելաւ,
Իմ նանի կովաւ ելաւ,
Սապաբին աչքը դուրս գայ,
Դուշմանի սրտաւ ելաւ:
Աչ ուրմա, ուրմա եար,
Քեաքուղ բուրմայ եար,
Քնացել ես արանը եկալ,
Աթակդ լիքը խուրմայ եար:
Ես Գօրիսին ձորան եմ,
Մեծ բաղին խնձորան եմ,
Խնձորը կձեմ թու անեմ,
Մէջին հարսը կոլ անեմ:
Աէտին տակին լուաց կանեմ,
Սիւտակ երես բաց կանեմ,
Սրտիս սիրած լաւ տղին՝

Աչքով ունքով իմաց կանեմ:
Եարայ, եարայ սիրտս,
Տանիցս ավարայ սիրտս,
Ճաքել չեմ, պատառել չեմ,
Քանց քարա պինտ ա սիրտս:
Չողկը տուաւ էն պատին,
Մէջքը կոտրի էն տաշին,
Հարուստը ուզեց տուաւ ոչ,
Պահեց տուաւ աղքատին:
Օրաւ եկ հա օրաւ եկ,
Ջուրդ լիքը մօրաւ եկ,
Էս թաղս զմըղալ ա,
Չուռ տուր էն զօլաւ եկ:
Մաւ հալաւս փոփռում ա,
Սոված փորըս զոռում ա,
Տաշտը դարտակ, մաղը կախ,
Փորը սոված, թուրը կախ:
Ծարաւալ եմ ջուր չկայ,
Սարերին աղբիւր չկայ:
Վախում եմ դարիք մեռնիմ՝
Քշտիս մէր ու քուր չկայ:
Ծարաւալ եմ ջուր բերէք,
Երեւանու բան բերէք,
Վախում եմ դարիք մեռնիմ՝
Ղարիք դուշս տուն բերէք:
Աշրդին սաղըն առայ,
Գիւլերին փասըն առայ,
Հինգ աղբօր մէջիցը՝
Ջոկեցի խասն առայ:
Արէքակը մըրըմէր,
Հալալ ըրէք հըր ու մէր,
Եկալ ա որ տանում ա,
Ընկեր միջայ հանում ա:
Տանս տակին խօնկի ճառ,
Ոսկի կաքաւ վերան թառ,
Էս կիրակի մոհլաթ տուր,
Էն կիրակի հոգիս առ:
Դարուաղին տակը սառալ ա,
Մատներս զալամ դարալ ա:

Թոխ եախաւոր, բող չուխաւոր
Օշո խելքս տարալ ա:

Եկէք զնանք ծեր անենք,
Խնձոր կճենք թող անենք,

Հուր որ մին եար չունի՝

Գլխին թխենք դէն անենք:

Գեանջու քամին կալիս է,

Դրունքը թըրըխկալիս է,

Հարիւր թիւման մըշտըլը,

Սիմօն եարը կալիս է:

Վըրթիվերիս վաղան ա,

Միջի մարդին կաղան ա,

Միջի մարդը հոնց անի,

Խնձորկեցի կաղան ա:

Վըրթիվերը եկաւ անցաւ,

Աղջկերքը ընկան ծաղկանցաւ,

Ռըխը սև սպիտակ տղալ

Վըրթիվերըս առաւ անցաւ:

52

2013

2/262

